

D. A. Demie L. Rouleau

APA - HOLLAND UNIVERSITY PRESS
AMSTERDAM & MAARSSEN

BATAVIA ACADEMICA

BULLETIN
VAN DE NEDERLANDSE WERKGROEP
UNIVERSITEITSGESCHIEDENIS

IX (1991)

APA-HOLLAND UNIVERSITY PRESS
AMSTERDAM & MAARSSEN

BATAVIA ACADEMICA

BULLETIN VAN DE NEDERLANDSE WERKGROEP UNIVERSITEITSGESCHIEDENIS

JAARGANG IX (1991) (2 afleveringen)

* * *

REDACTIE

J.A.H. Bots, R. Feenstra, W.Th.M. Frijhoff,
A.M. Luyendijk-Elshout, C.M. Ridderikhoff en
H. de Ridder-Symoens

REDACTIE-SECRETARIAAT

J.A.H. Bots, Erasmusplein 1, Postbus 9103,
6500 HD Nijmegen

SECRETARIAAT-WERKGROEP

Mevr. C.M. Ridderikhoff, Marijkestraat 79,
1111 EJ Diemen, tel. 020-995302

* * *

Contributie: lidmaatschap van de Werkgroep f 30,-; studenten f 17,50. Het lidmaatschap van de Werkgroep geeft recht op het Bulletin.
Alle betalingen op bankrekeningnummer 42 60 49 519 van de Amro-Bank te Rotterdam (postgiro van de bank: 3016), ten name van de Stichting Batavia Academica.

* * *

Prijs per jaargang voor bibliotheken en instellingen f 25,-; losse nummers f 15,- (exclusief BTW)

Besteladres:

APA / POSTBUS 122 / NL-3600 AC MAARSSSEN / HOLLAND

© 1991 Holland University Press by, Amsterdam & Maarssen

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd of openbaar gemaakt door druk, fotodruk, fotocopie, microfilm, of op andere wijze, zonder schriftelijke toestemming van de uitgever.
No part of this book may be translated or reproduced in any form by print, photoprint, photocopying, microfilm, or any other means, without the written permission from the publisher.

ISSN 0168-7212

BATAVIA ACADEMICA IX (1991) 1

W. BERGSMA

INLEIDING

Erasmus heeft niet alleen de melkopbrengst van Friese koeien en de opbrengst van turf geprezen, maar ook de geleerdheid van de Friezen is door hem geroemd. In een brief (1499) aan de uit Bolsward afkomstige Johannes Sixtinus (gestorven in Oxford 1519) vergelijkt Erasmus Friesland met een vruchtbare moeder die vele geleerden heeft gebaard en met het werelddeel Afrika dat zovele nieuwe wonderen te zien geeft. Sixtinus moet beseffen dat de Germaanse hersenen net zo goed zijn als de Italiaanse, want Sixtinus is zelf afkomstig uit dat geleerde Friesland, waar de kinderen van jongs af tot geleerden worden opgevoed.

Patent op deze epistolaire topiek over de eruditas der Friezen heeft Erasmus niet, want uit de 15e en 16e eeuw zijn er tal van uitingen over de studiezin der Friezen bekend. Deze laudationes vormen natuurlijk een bonte mengeling van Waarheit und Dichtung, nationalistische vooringenomenheid, topiek en wishful thinking. Niettemin zijn ze voor de historicus een indicatie omtrent de waardering van geleerdheid en de studiezin van de Friezen. Op de Fryske Akademy worden op dit moment een aantal projecten uitgevoerd waarin de studiezin van de Friezen en de plaats van geleerden en geletterden in de maatschappij nader worden onderzocht. Hierbij kan worden voortgeborduurd op de herdenkingsbundel van G.Th. Jensma e.a van 1985, het jaar waarin de kleine historische afdeling op de FA werd opgericht. Hoewel wetenschappelijk onderzoek en de planning daarvan ook op de FA wel eens een monsterverbond vormen, lijkt het verantwoord in te gaan op het verzoek van de redactie van dit tijdschrift een nummer aan de Friese intellectuelen te besteden.

S. Zijlstra heeft een grote database samengesteld van alle geïmmatriculeerde Friezen in de periode 1200 tot 1650. Door serieel archiefwerk kan een "collectieve biografie" van duizenden academische Friezen worden samengesteld. Uiteindelijk moet dit omvangrijke onderzoek resulteren in een repertorium en een boek waarin de prosopografische gegevens worden geïnterpreteerd en in een groter kader geplaatst.

Mede op grond van de verzameling van S. van der Woude bereidt J. van Sluis een uitgave voor van de bibliografie van de disputaties en andere wetenschappelijke verhandelingen te Franeker. Van Sluis heeft talloze disputaties uit geheel Europa bijeen kunnen brengen, een mooi bewijs van de grote geografische mobiliteit van de toenmalige studenten. Ze geven

een indruk van het onderwijs aan de Franeker academie in de gehele periode van haar bestaan.

Uit testamenten en andere laatste-wilsbeschikkingen blijken niet alleen de materiële en immateriële zorgen van geleerde Friezen, maar ook de waardering voor geleerdheid. J. A. Mol is bezig met de uitgave van alle overgeleverde testamenten uit Westerlauwers Friesland in de periode 1400-1550. In een testament van een edelman uit 1540 lezen we dat het familiegoed Tjaardastate naar de geleerdste zoon zal gaan. Sub specie aeternitatis is ook geleerdheid voor veel Friezen een groot goed.

Wat Friese boeren en burgers lazzen valt bij benadering te achterhalen dankzij het werk van Ph. H. Breuker c.s. Vrijwel alle boekenlijsten uit boedelinventarissen zijn tot 1810 verzameld en getranscribeerd en die tot 1601 zijn inmiddels in de computer ingevoerd. De boeken — voorlopig alleen die tot 1601 — zullen worden geïdentificeerd, nader beschreven en becommentarieerd. Met het aldus gecreëerde databestand is het mogelijk een onderzoek te verrichten naar de leescultuur der Friezen in de vroegmoderne tijd.

G.Th. Jensma tenslotte verricht onderzoek naar de plaats van de 19de-eeuwse Friese schrijvers en intellectuelen in de maatschappij. Hij koppelt sociale stratificatie, sociale mobiliteit en modernisering aan elkaar en probeert aldus greep te krijgen op de Friese intellectuelen en in het bijzonder de Friese beweging. Prikkelend zijn Jensma's opmerkingen over de Friese taal en cultuur, die zeker stof tot pittige discussies zullen leveren.

Al deze genoemde projecten op de Fryske Akademy zijn nog *in statu nascendi*. Daarom zijn suggesties en vragen van lezers van dit tijdschrift die de wetenschap dienen uiteraard van harte welkom. Onderzoekers zullen waarschijnlijk graag willen weten of de opmerking van de historicus David Chytraeus over de Fries Rudolphus Agricola — “qui primus in Germania rectam discendi, et latine scribendi rationem, et usum Dialecticae verum monstravit” — een “longue durée” van Friese geleerdheid symboliseert dan wel berust op een humanistische en versleten topos.¹

1. Davidis Chytraei, *Historici Clarissimi Saxonia ab Anno Christi 1500 etc.*, Lipsiae, 1611, 131.

S. ZIJLSTRA

STUDIE EN CARRIÈRE VAN DE FRIEZEN 1200-1650: PROBLEMEN EN PERSPECTIEVEN*

INLEIDING

De Noordelijke Nederlanden hebben altijd een groot aantal studenten afgeleverd. Tussen 1350 en 1450 vormden deze Nederlanders 33 % van de Anglo-Germaanse natie in Parijs, terwijl hun aandeel in Orléans 29 % bedroeg. Rond 1500 kwam 30 % van alle Leuvense studenten uit Noord-Nederland.¹ Bekend is dat vooral de Friezen (in de ruime betekenis des woords) in de aangegeven periode uitzonderlijk geletterd waren, zeker als men rekening houdt met de geografische ligging en de economische infrastructuur van dit gewest. Deze geletterdheid vindt zijn weerspiegeling in het groot aantal Friezen dat een Westeuropese universiteit bezocht heeft. Geleerden als de bekende politicus Viglius van Aytta² en de historicus Ubbo Emmius hebben de lof gezongen over de geleerdheid van de Friezen en de stadhouder Floris van Egmond stelde reeds in 1515 dat geen land zoveel studenten voortbracht als Friesland. Hij schreef dit met de bedoeling dit gewest, dat net onderdeel geworden was van het Habsburgse Rijk, een eigen universiteit te bezorgen. Het is wel de vraag of dit humanistische topiek, respectievelijk overdrijving was. Dit onderzoek zal een antwoord op deze vraag moeten geven.³ De Friese universiteit werd overigens pas in 1585 opgericht.⁴

De oorzaken van de studiezijn der Friezen zijn nog onbekend en ook over de exacte omvang en het hoe en waarom tast men tot nog toe in het duister. Enigszins badinerend heeft P. Gerbenzon hierover opgemerkt dat intellectuelen het voornaamste exportproduct van Friesland waren, zonder hierop dieper in te gaan.

1. H. de Ridder-Symoens, *Tot nut of onnut van 't algemeen. De functie van de universiteit in de Middeleeuwen* (Amsterdam, 1987) 29.

2. E. H. Waterbolk, *Rond Viglius van Aytta* (Leeuwarden, 1980) 55.

3. E. H. Waterbolk, “Aspects of the Frisian Contribution to the Culture of the Low Countries in the early modern period” in: *Verspreide Opstellen* (Amsterdam 1981) 172-188 verschaft hiervoor enige gegevens.

4. Het in 1985 verschenen boek *De Franeker Universiteit 1585-1811* onder redactie van G. Jensma c.a. geeft veel nieuwe gegevens over deze universiteit en opent nieuwe perspectieven.

In Nederland is, evenals trouwens in het buitenland, lange tijd weinig aandacht besteed aan de relatie tussen de academische wereld en de maatschappij. De universiteitsgeschiedenis was voornamelijk de geschiedenis van een bepaalde instelling (uiteraard een zeer nuttige bezigheid), maar de relatie tussen academicus en maatschappij werd verwaarloosd. Sinds 1974 is hierin verandering gekomen met de uitgave van *The University in Society* onder redactie van L. Stone. In deze studie staan vragen naar de relatie tussen sociale processen en het volgen van een academische opleiding centraal, zoals bijvoorbeeld die naar de rol, die de afgestudeerden in de veranderende maatschappij speelden en die naar de wijze waarop de universiteit op haar beurt beïnvloed werd door die veranderingen. Belangstelling voor het anonieme en het collectieve, accentuering van structuren en conjuncturen en nadruk op kwantitatieve gegevens en hun bewerkingsmogelijkheden staan centraal in het nieuwe genre van de universiteitsgeschiedenis.⁵

Om de relatie tussen universiteit en maatschappij zinvol te kunnen bestuderen moeten in de eerste plaats alle studenten in kaart worden gebracht. Daarom zijn allen, die zich Frisius noemen en voorkomen in de uitgegeven universiteitsmatrikels in een database ondergebracht. Weliswaar hebben niet alle studenten zich laten inschrijven in de matrikels, zoals blijkt uit vergelijkingen met faculteitslijsten, maar de matrikels behoren toch tot de beste seriële bronnen die we hebben. Dit zoekwerk resulteerde in een bestand van ongeveer 10.000 namen. In de database zijn, voorzover in de matrikels vermeld, naam, voornaam, geboorteplaats, sociale status (nobilis, dives, pauper), streek van herkomst, de datum waarop de immatriculatie plaatsvond en de studierichting vermeld. In rudimentaire vorm lijkt dit bestand op de door H. Bots en anderen gepubliceerde *Noordbrabantse studenten*. Om het onderzoek niet te veel te laten uitdijen hebben we ons enige beperkingen opgelegd.

1. AFBAKENING VAN HET ONDERWERP

1.1. Geografische afbakening

Het identificeren van de Friese studenten is niet moeilijk, daar zij vrijwel altijd hun land van herkomst (Frisius) vermeldden. Bij de weinige keren dat dit niet het geval was zijn zij als Fries te identificeren aan de hand van hun voornaam. De Friese voornamen zijn nogal afwijkend van die welke in de rest van Europa gangbaar waren. Vaak noemden de Friezen zich

5. K. van Berkel, "Wetenschapsgeschiedenis en universiteitsgeschiedenis nieuwe stijl", *Tijdschrift voor de geschiedenis der geneeskunde, natuurwetenschappen, wiskunde en techniek* 5 (1982) 89.

alleen Frisius, zonder nadere bepaling van gewest of regio. Met behulp van archiefonderzoek zal hun identiteit moeten worden vastgesteld. Hierbij dient opgemerkt te worden dat allen die zich als Frisius in de matrikels hebben laten inschrijven zijn opgenomen, ongeacht hun afkomst, dus ook Ommelanders, stad-Groningers en Oostfriezen. De matrikels bieden derhalve ook materiaal om het Friese "nationaliteits- en identiteitsbesef" nader te specificeren.

Dit soort onderzoeken naar de studerenden van een bepaalde regio zijn nog zeldzaam. Een van de belangrijkste werken op dit gebied is de studie van W. Frijhoff, *La société néerlandaise et ses gradués* (Amsterdam, 1981). In deze studie worden plaats en aantal van de intellectuelen in de Noordnederlandse samenleving tussen 1575 en 1811 besproken. Dankzij deze studie en die van H. Bots, J. Matthey en M. Meyer, *Noordbrabantse studenten 1550-1750* (Tilburg, 1979) hebben we enig inzicht gekregen in de aantallen en de betekenis van de academici in de vroeg-moderne maatschappij. Genoemde studies beginnen beiden rond het jaar 1575 en geven derhalve geen inlichtingen omtrent de Middeleeuwen en de vroege zestiende eeuw.

1.2. Chronologische afbakening

De keuze van de periode 1200 tot 1650 werd door twee factoren bepaald. Het eerste jaartal staat voor het beginpunt van de Europese universiteiten en is dus de potentiële datum om voor het eerst Friezen aan de universiteiten aan te treffen. Onderzoek in Duitsland, met name de studie van R. C. Schwinges, *Deutsche Universitätsbesucher im 14. und 15. Jahrhundert. Studien zur Sozialgeschichte des alten Reiches* (Stuttgart, 1986) en in België (C. Renardy, *Le monde des maîtres universitaires du diocèse de Liège 1140-1350* (Parijs, 1979)) heeft aangetoond dat een meer kwantificerende methode ook voor de middeleeuwen mogelijk is en dat de verspreide bronnen genoeg gegevens voor een prosopografisch onderzoek kunnen opleveren.

De laatste datum is gekozen met het oog op de Friese historische realiteit. Door de oprichting van de Friese academie in 1585 en de Groningse universiteit in 1614 is het studiegedrag van de Friezen geleidelijk veranderd. De meeste Friezen studeerden nu aan een van deze universiteiten. In de tweede helft van de 17e eeuw daalde overigens niet alleen bij de Friezen, maar ook elders in Europa de belangstelling voor een *peregrinatio academica*. Tevens kan men in de interne gewestelijke ontwikkelingen enige cesuren aanwijzen. Rond 1650 was bijvoorbeeld de interne machtsstijd tussen stadhouder, Hof, gedeputeerden, grietmannen en steden beslist. Voor Groningen zijn soortgelijke grenzen aan te wijzen: rond 1650 kwamen de conflicten tussen de stad Groningen en de Ommelanden tot een eind.

2. SAMENSTELLEN VAN EEN REPERTORIUM

Voor het samenstellen van het repertorium kan men in de eerste plaats uitgaan van de reeds verschenen biografieën als neergelegd in het *Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek*, gegevens uit het *Stamboek van de Friesche adel*, *De Nederlandsche Leeuw*, etc. Ook is gebruik te maken van de reeds verrichte werkzaamheden van andere auteurs, bijvoorbeeld De Wal, Poelhekke, De Vries van Heekelingen, H. de Ridder-Symoens e.a. De meeste gegevens kunnen echter alleen via intensief archiefonderzoek bijeen gezocht moeten worden. Gelukkig zijn voor Friesland tal van archieven bewaard gebleven, vooral voor de zestiende en zeventiende eeuw. Tevens kan een beroep gedaan worden op de hulp van verschillende genealogen. De middeleeuwen zullen de meeste moeilijkheden opleveren. De bronnen, zoals brieven, necrologieën, oorkonden en kronieken zijn helaas gebrekkig en dispaaraat, maar uit het eerder genoemde onderzoek van mevrouw Renardy blijkt dat het zeer wel mogelijk is ook voor deze tijd biografische gegevens omtrent intellectuelen te verkrijgen.

3. BEWERKING

Een tweede stadium van het project behelst de globale bewerking van het materiaal. Op grond van de gegevens uit de database willen wij drie belangrijke items uitvoerig bestuderen, namelijk het verloop van de *peregrinatio academica*, die vele Friese studenten door de eeuwen heen maakten, de sociale afkomst van de studenten en tenslotte de respectievelijke carrières der juristen, medici, theologen en 'artiesten' (degenen die in de artes-faculteit afstudeerden).

3.1. De peregrinatio academica

De geografische mobiliteit van de studenten in het algemeen en van de Friese studenten in het bijzonder was in de aangegeven periode zeer groot. Er is wel een schatting gemaakt dat minstens 10 % van de studentenpopulatie twee of meer universiteiten bezocht. Een eerste indruk op grond van het door ons vergaarde materiaal leert dat dit percentage voor Friesland nog aanzienlijk hoger ligt. Ter vergelijking: de mobiliteit van de studenten is heden ten dage nog geen 1 %.⁶ Het sterk internationale karakter van het universiteitsonderwijs alsmede het gebruik van het Latijn als universele taal is hiervoor een verklaring.

Het in kaart brengen van de peregrinatio vereist een kwantitatieve benadering. De studietijd der Friezen wordt uitgesplitst naar universiteit en per studierichting bekeken. Tevens zal nagegaan worden waarom een

bepaalde universiteit in een bepaalde periode populair was, maar later weinig studenten meer aantrok. Het is bekend dat veel universiteiten vanwege hun reputatie en specialisatie van studierichtingen bezocht werden, zoals bijvoorbeeld Orléans (rechten), Montpellier (medicijnen), Bologna en Padua (medicijnen en rechten). Ongetwijfeld hebben ook geografische omstandigheden, soms mede bepaald door handelscontacten, een rol gespeeld bij de keuze van een bepaalde universiteit. Hierbij valt te denken aan het grote aantal Friezen (ongeveer 700), dat tot 1550 in Rostock studeerde. Voor de fluctuaties in het aantal studenten dat een bepaalde universiteit bezocht kan zo naar alle waarschijnlijkheid een nadere verklaring gegeven worden. Ook zal het al of niet aanwezig zijn van studiefaciliteiten als collegium en bursa een rol gespeeld hebben. Sommige universiteiten, bijvoorbeeld Erfurt en Orléans stonden als voornaam en duur bekend.

Aan de hand van de aldus verkregen gegevens is vast te stellen hoeveel studenten meerdere universiteiten bezocht hebben en welke dat waren. Tijdens hun studie kwamen de studenten in aanraking met medestudenten, via bijvoorbeeld de Friese of Germaanse naties, waarin de studenten zich verenigden en sloten zij vriendschappen, die vaak een leven lang duurden.⁷ Huwelijken werden gesloten met verwanten van die vrienden. Zo kan ook het verschijnsel van de intellectuele patronage in kaart gebracht worden, waarvan Viglius van Aytta en diens clientèle het bekendste voorbeeld is.

3.2. Afkomst

Een tweede belangrijk thema is de afkomst van de Friese studenten. Hoeveel procent was afkomstig uit de steden, hoeveel waren het er per stad en hoeveel kwamen van het platteland (uitgesplitst naar grietenij of go), hoeveel uit de Friese Ommelanden (de tegenwoordige provincie Groningen) en het hedendaagse Westerlauwerse Friesland? Welke veranderingen vonden hierin plaats? Bekend is dat economische achteruitgang van stad of streek resulteerde in minder studenten, omdat de ouders de doorgaans hoge kosten van een studieverblijf niet meer konden opbrengen. Kunnen we dit verschijnsel voor Friesland ook constateren?

Tevens dient de sociale afkomst van de studenten nader te worden onderzocht. Hoeveel kwamen uit de kringen van de adel, hoeveel uit die der burgerij en mogelijk andere stedelijke groeperingen? Vond er in de loop der eeuwen een verschuiving plaats van de adel naar de burgerij of omgekeerd? Onderzoek in Duitsland heeft uitgewezen dat het bezoek van de adel aan een universiteit tussen 1500 en 1650 verdrievoudigde, een

6. De Ridder, *Nut* 28.

7. De Ridder, *Nut* 4.

tendens die zich in de tweede helft van de zeventiende eeuw voortzette.⁸ Was dit ook in Friesland het geval?

Een andere belangrijke vraag luidt: wie moeten wij onder de groep die als *pauperes* aangeduid wordt verstaan? Dit brengt ons tevens bij de vraag hoe de studie gefinancierd werd. Wij kunnen op grond van het materiaal dat we verzameld hebben concluderen dat aan het eind van de vijftiende eeuw het aantal Friese studenten sterk toenam, maar tegelijkertijd was Friesland het toneel van bloedige vetes. Daar de Friezen tot 1575 een verre reis moesten ondernemen om te kunnen studeren was dit probleem voor hen zeer urgent. Uit de literatuur blijkt dat de financiering geschiedde uit beneficia, terwijl de collegia goedkoop onderdak verschaften. Ook patronage schijnt een belangrijk onderdeel van de financiering te hebben gevormd. Zeker is dat een studie voor 1550 aan jongeren die niet tot de sociale elite behoorden de mogelijkheid bood omhoog te klimmen: bij de groeiende bureaucratie was het aanbod lager dan de vraag. Toen de vraag stagneerde leidde dit ertoe dat de sociale mobiliteit ten einde kwam.⁹

Een stand dient mijns inziens nader belicht te worden, namelijk die van de eigenerfde boeren. Het verschijnsel van de Friese rusticus eruditus is onlangs in W. Bergsma's *De wereld volgens Abel Eppens*. (Groningen, 1988) besproken. In hoeverre is de loopbaan van deze boer karakteristiek voor de genoemde stand? Te denken valt hierbij ook aan het verband tussen studeren en de leescultuur in Friesland; met behulp van het project Boekbezit in Friesland tot 1601 poogt Ph. H. Breuker dit onderwerp in kaart te brengen.

3.3. Carrières

Tenslotte dient van zoveel mogelijk studenten het verloop van de carrière onderzocht te worden. Hierbij dient opgemerkt te worden dat de beroepsgebondenheid van van een academische opleiding toen veel geringer was dan heden. Op basis van prosopografisch onderzoek dat wil dus zeggen door het nagaan van studieverloop, namen en beroep/herkomst van de ouders, huwelijk en nakomelingen, carrière en sociale, culturele en wetenschappelijke functies moet het mogelijk zijn een profiel te schetsen van de positie en de carrière van de "gemiddelde Friese student".¹⁰ Het

8. R. A. Müller, "Aristokratisierung des Studiums? Bemerkungen zur Adelsfrequenz an süddeutschen Universitäten im 17. Jahrhundert", *Geschichte und Gesellschaft. Zeitschrift für Historische Sozialwissenschaft* 10 (1984) 31-32.

9. P. Trio, "Financing of University Students in the Middle Ages: A New Orientation" in: *History of Universities* IV (1984) 13; De Ridder, *Nut* 31.

10. H. de Ridder-Symoens, "Possibilités de carrière et de mobilité sociale des intellectuels-universitaires au moyen âge" in: N. Bulst, J.Ph. Genet, eds, *Medieval Lives and the Historian. Studies in Medieval Prosopography* (Kalamazoo, 1986) 344, 345.

uiteindelijk doel is door vergelijking van cijfers over gestudeerden met bevolkingscijfers en andere reeksen van gegevens van sociaal-economische aard te komen tot een antwoord op de vraag welke plaats de gemiddelde afgestudeerde in de Friese samenleving heeft ingenomen, welke ontwikkelingen die positie heeft ondergaan en hoe deze gerelateerd kunnen worden aan de algemene socio-culturele ontwikkelingen.

De meest gevolgde studierichting was die der artes-faculteit (80 tot 90 % van de universiteitsbezoekers waren artiesten), maar deze diende dan ook als propedeuse voor de hogere studies en had een algemeen vormend karakter. In de loop der tijd verloor de artes-faculteit haar propaedeutisch karakter en werd in de 17e eeuw een zelfstandige (filosofische) faculteit. Een gedeelte van de artesstudenten behaalde verder geen graad. Over het verloop van hun carrières is eigenlijk weinig bekend. Wat was hun maatschappelijk positie na hun studie? Voor de hogere functies in het bestuursapparaat kwamen zij in elk geval niet in aanmerking, maar voor welke functies wel (een van die functies schijnt schoolmeester geweest te zijn)?

De belangrijkste faculteit was de juridische. Reeds in een vroeg stadium had deze groep, en dan vooral die der gepromoveerde juristen een sterk sociaal prestige verworven.¹¹ Onderzoek in bijvoorbeeld het Luikse heeft opgeleverd dat reeds vroeg de juristen hun intrede doen in het gewestelijk bestuur. Hetzelfde geldt voor de Noordduitse steden.¹² Het Romeins recht heeft in Friesland veel invloed gehad te hebben, getuige de uitspraak dat in geen gewest beter Romeins recht werd toegepast dan in het Friesland van de zestiende eeuw, maar hoeverre dit in concreto het geval is geweest is vooralsnog niet geheel duidelijk. Wel zou dit kunnen duiden op een intensieve penetratie van dit recht in de Friese maatschappij.

Tevens rijst in dit verband de vraag of door de professionalisering en bureaucratisering van de maatschappij (vooral tijdens de zestiende eeuw) de sociale samenstelling van het bestuur veranderde en zo ja, op welke wijze? Wat waren de beroepsperspectieven voor juristen in de middeleeuwse Friese vetemaatschappij met haar grote behoefte aan zoenproce-

11. I. Baumgärtner, "Über Gelehrtenstand und Doktorwürde im späten Mittelalter", in: *Historisches Jahrbuch* 106 (1986) 300.

12. C. Renardy, *Le monde des maîtres universitaires du diocèse de Liège 1140-1350*. Parijs, 1979; K. Wriedt, "Bürgertum und Studium in Norddeutschland" in: J. Fried ed., *Schulen und Studium im sozialen Wandel des hohen und späten Mittelalters* (Sigmaringen, 1986) 507. Zie voor het gewest Brabant in een iets latere tijd H. de Ridder-Symoens, "Ukkelse schepen en universitaire studies in de 15e en 16e eeuw", *Bijdragen tot de Geschiedenis* LIX (1976) 200-226 en "De universitaire vorming van de Brabantse stadsmagistraat. Leuven en Antwerpen (1430-1580)", *Varia Historica Brabantica* VI-VII (1978) 21-126.

dures; zijn het inderdaad dan voornamelijk geestelijken, die zich juridisch laten scholen? In hoeverre trad er na 1500 een verruiming op met de instelling van een centraal bestuur, dat een rationeel rechtssysteem en een moderne politieke administratie opzette? In welke mate konden de Friezen daarin zelf participeren? Had iedere afgestudeerde de kans in het nieuwe apparaat carrière te maken (onderzoekingen van de laatste jaren hebben bijvoorbeeld in Brabant uitgewezen dat na 1600 de rijen van bestuurders zich sloten en steeds minder lieden, die uit niet tot het bestuur behorende kringen afkomstig waren een carrière in dat bestuur konden vinden). In Friesland speelt in dit verband de oligarchisering van de maatschappij een rol. Weliswaar wordt dit proces meestal in de tweede helft van de zeventiende eeuw gesitueerd, maar het had zijn wortels reeds in de periode voor 1600.

Naast een bestuurlijke carrière was het voor de jurist uiteraard ook mogelijk een specifiek juridische loopbaan te volgen. Hij kon advocaat of notaris worden. Nagegaan zal worden in hoeverre dit daadwerkelijk het geval was en of hierin in de loop der tijd verschuivingen plaatsvonden. Tenslotte was het voor de jurist niet uitgesloten een kerkelijke carrière te volgen.

De loopbanen van de medici zijn tot nog toe slechts summier vastgelegd. Wel had elke universiteit een niet al te intensief bezochte medische faculteit, maar deze studie was tot het midden van de 17e eeuw vooral academisch, het eigenlijke werk werd verzorgd door de barbier-chirurgijn. Pas in de tijd na 1650 begon de professionalisering van genoemde beroepsgroep. Het lijkt me belangrijk om het op gang komen van deze overgang te bestuderen op basis van de gegevens die de database verschaft, aangevuld met nieuw archiefonderzoek. Terecht wijst Frijhoff er op dat wij van de concrete beroepsuitoefening van artsen (en ook van juristen) erg weinig afweten, terwijl niet de kopstukken, die ons goed bekend zijn, maar de tienduizenden werkers in het veld het beeld van de academicus bepaalden.¹³

De vierde groep betreft de theologen. Hoe stond het met de theologische vorming van de Friese geestelijken voor de Reformatie: algemeen wordt wel gewezen op het geringe theologische peil van de seculiere geestelijkheid, hoewel het vormen van een geletterde clerus juist het doel van het instellen van het universitair onderwijs was. Veel afgestudeerde geestelijken wilden echter hun verworven kennis op lucratievere wijze te gelde maken en lieten hun ambt bedienen door iemand anders. Weliswaar werd van hem geëist dat hij geletterd was, maar verder werden aan de opleiding weinig eisen gesteld. Slechts 20 % van de seculiere geestelijken

13. Frijhoff, "Wetenschap" 20.

rond 1500 in het bisdom Utrecht zou de laagste universitaire graad hebben behaald.¹⁴ Zielszorg en onderwijs bleven voorbehouden aan de laagstgeschoolden onder de academici.

Een rechtenstudie gaf, volgens tijdgenoten, vooral in de middeleeuwen zelfs meer kans op een universitaire carrière dan een theologische.¹⁵ Onder de invloed van Reformatie en Contra-reformatie veranderde de functie van het theologisch onderwijs; dit houdt onder meer verband met de eisen die gesteld werden aan de opleiding van parochiegeestelijken en predikanten. Het is dus mogelijk van een zekere professionalisering spreken. In concreto leidde dit tot de oprichting van de Franeker academie: deze werd immers gesticht vanwege de magna raritas evangelistarum, het grote tekort aan goede, academisch gevormde predikanten, zoals Sibrandus Lubbertus het uitdrukte.

4. PERSPECTIEVEN

Zijn deze thema's op zichzelf reeds de moeite van het bestuderen waard, voor de Friese gebieden hebben zij nog een extra betekenis. In de genoemde periode ziet men in deze streken een snelle omvorming voltrekken van een vetemaatschappij tot een centraal bestuurd gewest, dat een onderdeel van een groter politiek geheel is. Dit proces werd in haar verschijning en uitwerking sterk beïnvloed door de gelijktijdig optredende religieuze veranderingen. Het verliep in de onderscheiden gewesten niet synchroon. In Groningen zijn de belangrijkste data 1536, toen de stad zich onder het gezag van Karel V stelde en 1594, toen Groningen door de Staatse troepen ingenomen werd en de Reformatie doorgevoerd kon worden. In Westerlauwers Friesland zijn 1498/1500 (de jaren van de instelling van het Saksisch bestuur) en 1580 (invoering van de Reformatie) als de belangrijkste scharnierpunten aan te wijzen.

Ondanks verschillende studies¹⁶ zijn de ontwikkelingen die daaraan ten grondslag liggen nog onvoldoende in hun samenhang onderzocht. Het behoeft geen nader betoog dat voor een nadere analyse hiervan een dieper inzicht in de intellectuele vorming en het verloop van de loopbanen van de elite van het grootste belang is. Met name de functie- en perspectiefverandering van en voor juristen en geestelijken verdient in dit verband aandacht. Te denken valt voor de zestiende eeuw aan bijvoorbeeld

14. De Ridder, *Nut* 16.

15. J. Miethke, "Die Kirche und die Universitäten im 13. Jahrhundert", in: J. Fried, ed., *Schulen und Studium im sozialen Wandel des hohen und späten Mittelalters* (Sigmaringen, 1986) 303.

16. Zoals J. S. Theissen, *Centraal gezag en Friesche vrijheid* Groningen, 1907; J. J. Woltjer, *Friesland in Hervormingsijd* Leiden, 1962 en J. A. Faber, *Drie eeuwen Friesland 2* dln Leeuwarden, 1973.

de professionalisering van het staatsbestuur enerzijds en aan de — ondermeer door taakverschuiving en teruglopende inkomsten veroorzaakte — inkrimping van de clerus anderzijds, ontwikkelingen die men ook elders kan waarnemen, maar in Friesland intens waren.

Het is een van de charmes van het project dat het vele mogelijkheden biedt tot samenwerking met andere wetenschapsbeoefenaren, die zich bezig houden met onderzoek op het gebied van de Friese geschiedenis. Voor veel van deze onderzoeken zijn gegevens over de intellectuele vorming van de Friezen onmisbaar. Te denken valt aan het prosopografisch onderzoek naar het Hof van Friesland (opgericht in 1499) door medewerkers van het Rijksarchief in Friesland en historici werkzaam aan Nederlandse universiteiten.

Het project kan dus een daadwerkelijke ondersteuning betekenen voor andere historische projecten.

* Deze projektbeschrijving is grotendeels ontleend aan de door H. de Ridder-Symoens en A. H. Huussen bij SHO-NWO ingediende subsidieaanvraag.

J. VAN SLUIS

NAAR HET AUDITORIUM ACADEMIAE FRANEKERENSIS

In september 1689 liet Cornelius van Bynckershoek zich als student aan de Universiteit te Franeker inschrijven om er vervolgens in mei 1694 het doctoraat in de rechten te behalen. Zulke gegevens over het begin van een studie en de afsluiting ervan — als de betreffende persoon althans een graad verworven heeft — zijn te vinden in resp. het Franeker *Album studiosorum* en het *Album promotorum*, beide in druk verschenen en dus eenvoudig te raadplegen. Om op ons voorbeeld terug te komen: lastiger is het te achterhalen hoe Cornelius werkelijk zijn studiejaren te Franeker ingevuld heeft. Vele malen zal hij naar de gehoorzalen getogen zijn om er colleges, privaat of publiek, te volgen. Maar welke colleges heeft hij gevolgd? Bij welke docenten en wat waren de onderwerpen? Zekerheid daarover zal bij vele studenten moeilijk te verkrijgen zijn. Cornelius zelf heeft verhaald dat hij aanvankelijk theologie studeerde, maar dat hij uit afkeer voor de heftige geschillen die deze hoogleraren uitvochten een overstap naar de rechtenfaculteit gemaakt heeft. Maar zulke (auto)biografische mededelingen zijn zeldzaam; persoonlijke bevindingen van de doorsnee predikant of raadsheer zijn in de oceaan der geschiedenis verloren gegaan. Over de Franeker studiejaren van Van Bynckershoek weten we echter meer dankzij het bestaan van een aantal bewaard gebleven disputaties. Hij disputeerde driemaal onder prof. Ulricus Huber, tweemaal onder prof. Lambertus van Eck en tenslotte nog *pro gradu*; exemplaren van alle zes werken zijn bewaard gebleven. Bijgevolg weten we bij wie Cornelius studeerde, wat en wanneer, en wie zijn studievrienden waren, want zij schreven passende lofdichten. Het voorbeeld van deze student toont aan dat disputaties een belangrijke bron voor het academisch onderwijs vormen. Ter ontsluiting van deze bron zal in de nabije toekomst behulpzaam kunnen zijn een bibliografie van oraties, disputaties en gelegenheidsdrukwerk van de Academie en van het Athenaeum te Franeker over de periode van 1585 tot 1843. Deze bibliografie zal als titel krijgen: *Auditorium Academiae Franekerensis*.

De bibliografie staat niet alleen ten dienste van onderzoek naar studenten, zoals in het hierboven beschreven voorbeeld, maar biedt eveneens inzicht in de opvattingen van de docenten. Uiteraard bieden de onder eigen naam uitgegeven geschriften rechtstreeks toegang tot het gedachtengoed van een specifieke hoogleraar, maar voor een goed inzicht in zijn

onderwijs zijn de door hem uitgesproken oraties en de onder zijn leiding verdedigde disputaties onmisbaar. Tevens kunnen deze geschriften een resumé of een voorstudie bieden van hetgeen de hoogleraar zelf gepubliceerd heeft. Door tijdgenoten werd het belang ervan erkend: disputaties konden de aanleiding vormen tot belangrijke polemieken. Voor de Franeker Academie bestaan daarvan klinkende voorbeelden: de dispatatie van Thomas Parker onder prof. Maccovius in 1617 en de promotie van Gisbert Wessel Duker in 1686 leidden tot scherpe theologische conflicten, en het proefschrift van Pibo Smit uit 1749 had zo'n juridische lading dat het zelfs verboden werd. Tijdgenoten stelden een hoogleraar verantwoordelijk wanneer hij als *praeses* een dubieuze dispatatie had geleid. Disputaties waren dus niet zonder meer vrijblijvende didactische oefeningen. Bij een onderzoek naar de inzichten van Maccovius bijvoorbeeld zal men ook de tekst van Parker moeten betrekken.

Heeft men eenmaal het belang van de *orationes* en de *disputationes* erkend, dan blijkt dat het opsporen van deze geschriften verre van eenvoudig is. Allereerst omdat exemplaren ervan verspreid zijn over geheel Europa. Dit hangt samen met het toenmalige studiegedrag: studenten maakten lange reizen langs vele universiteiten in verschillende landen, de zgn. *peregrinatio academica*, daartoe in staat gesteld door het gebruik van het Latijn als de uniforme wetenschappelijke taal. De relatief kleine universiteit te Franeker had met name gedurende de 17de eeuw in geheel protestants Europa een grote faam. Studenten uit Hongarije togen naar de Republiek om er hun studie af te ronden; vanuit de Nederlanden gingen studenten naar bijvoorbeeld Padua of Basel om aldaar een graad te verwerven. De geografische mobiliteit van de studenten verklaart hoe het komt dat oraties en disputaties over geheel Europa verspreid raakten. Het is dan ook niet verwonderlijk dat van een in Franeker verdedigde dispatatie het enig bekende exemplaar aanwezig is in een Hongaarse of Poolse bibliotheek. Voor een Nederlandse historicus kan zo'n "verdwaald" geschrift natuurlijk een belangrijke bron zijn. En omgekeerd kan een Hongaarse of Poolse historicus verguld zijn met een werkje van "zijn" student in een Nederlandse bibliotheek. Een bibliografie dient dus niet alleen de bekende titels te vermelden, maar tevens de vindplaats. Vervolgens stuit men op een tweede probleem: de veelal stiefmoederlijke behandeling van dit materiaal in wetenschappelijke bibliotheken. Men beschouwde het als gelegenheidsdrukwerk, ten dienste van het onderwijs of om formeel een academische graad te verwerven, waardoor de ontsluiting vaak gebrekkig is. Omdat in de bibliografie veel ongecatalogiseerd materiaal zal worden opgenomen, worden tevens signaturen vermeld.

Om een indruk te geven van de gehanteerde wijze van titelbeschrijven geef ik een drietal voorbeelden. Het eerste betreft het placcaat waarmee de oprichting van de universiteit aangekondigd werd, het tweede is een

oefendispatatie van de dichter Jacobus Revius onder prof. Antonides en het derde het proefschrift van Van Bynckershoek:

Guilielmus Ludovicus Comes Nassauiae, Catzenellenboge Vianden, Dietz, etc. praefectus Frisiae et Ordinum eiusdem Delegati ... Professiones praecipuarum facultatum, theologiae, iuris et medicinae, linguarum trium et artium liberalium instituimus. Franekerae, 15 Julii 1585.

In: Rijksarchief Leeuwarden (Univ. Franeker 45) — Eveneens in: Chr. Schotanus, *Beschryvinge van de heerlyckhydt van Frieslandt* (1664), 140-142.

Henricus ANTONIDES (NERDENUS), *Theses theologicae de praedestinatione. [Resp.] Jacobus Ricardus REVIUS, Daventr.* Franekerae, Uldericus Balck, 1609. 4°; [8] S.

Carmen: Gualtherus Schonenborch.

In: Univ. Bibl. Leiden (Sem Rem 5216) — *ASt* 994.

Cornelius van BYNCKERSHOEK, Medioburgo-Zelandus, *Disputatio juridica inauguralis de pactis juris stricti contractibus incontinenti adiectis, ad l. lecta. 40 ff. De rebus creditis, tertia et ultima. A.d. .. Maji.* Franekerae, Johannes Gyzelaar, 1694. 4°; 56 S. Doct.

Carmina: Joannes Schotanus (grieks); Joh. Guliel. Walschardus; P. de Kuysers; Johannes de Crane.

In: Prov. Bibl. Leeuwarden (Pb 28219) — *Prima* sub Van Eck; *Secunda* sub U. Huber. — *ASt* 8716, 9287. — *APr* 16 Maji.

Uitgangspunt boden de gegevens verzameld in twee grote kaartsystemen, te weten met titels van Nederlandse universitaire geschriften tot 1801, samengesteld door prof. dr. S. van der Woude en aanwezig in de Universiteitsbibliotheek te Amsterdam, en de verzameling van titels van geschriften gedrukt in Friesland of op Friesland betrekking hebbende tot 1816, samengesteld door dr. J. J. Kalma en tegenwoordig door de Fryske Akademy te Leeuwarden beheerd. Zulke kaartenbakken hebben als nadeel dat ze gebonden zijn aan een vaste locatie en bijgevolg beperkt raadpleegbaar, alle goede wil ten spijt. Het ideaal zou zijn een integrale uitgave van beide verzamelingen, maar in beide gevallen maakt de omvang zulks onmogelijk. Wat echter wel haalbaar was, en waartoe ik ruim twee jaar geleden het initiatief genomen heb, is het samenstellen van een bibliografie van Franeker academische geschriften. Dankbaar heb ik daarbij gebruik gemaakt van beide verzamelingen, het systeem-Van der Woude beperkend tot Franeker en het apparaat-Kalma tot de Friese universiteit. Duizenden titels werden zo verzameld en — omdat beide kaartenbakken zo'n 30 jaar geleden samengesteld zijn — onder meer op

de vindplaatsen gecontroleerd. Eigen onderzoek voegde nog eens honderden titels toe.

De bibliografie beoogt geheel "Franeker" te omvatten: alle docenten, van alle vier faculteiten — theologie, rechten, medicijnen en *artes* — en over de gehele periode dat er te Franeker hoger onderwijs werd gegeven — aan de Academie van 1585 tot 1811 en aan het Athenaeum van 1816 tot 1843. En niet alleen *orationes* en *disputationes*, ook ander drukwerk waarin zich het academisch leven weerspiegelt is ruimschoots opgenomen. Het zijn alle drukwerken gericht tot een academisch gehoor, dat zich om uiteenlopende redenen kon verzamelen in een academische gehoorzaal: *Auditorium Academiae Franekerensis*. Ooit richtten de Franeker professoren en studenten zich in geschrifte tot hun publiek, nu moeten ze hun weg vinden naar het *auditorium* der historici.

PH. H. BREUKER

**BOEKBEZIT IN FRIESLAND TOT CA. 1810
PROLEGOMENA BIJ
EEN ONDERZOEK AAN DE FRYSKE AKADEMY**

Deze bijdrage geeft een eerste overzicht van omvang en aard van de verzameling boekenlijsten uit Friesland van vóór ca. 1810, die sinds 1979 aan de Fryske Akademy is aangelegd. Ook worden kader en doelstellingen van het onderzoek aangegeven en beperkingen in de gebruiksmogelijkheden gesignaleerd. Het artikel besluit met een beschrijving van de voorgenomen publicatie van opgaven van boekbezit tot 1601 onder redactie van Jos Hermans (RUG), Ferenc Postma (Amstelveen) en schrijver dezes, in samenwerking met C. P. Zijlstra en anderen.

Doelstellingen

Het idee om zoveel mogelijk alle bewaard gebleven inventarisaties van boekbezit uit Friesland van vóór ca. 1810 te registreren, in gekopieerde vorm te verzamelen en in geval van handschriftelijke overlevering te transcriberen, is ontstaan uit de wens om een beeld te krijgen van de geletterdheid van een samenleving als geheel in een tijd dat er nauwelijks of geen andere bronnen zijn die daaromtrent voldoende materiaal kunnen verschaffen. Friesland lijkt een bij uitstek geschikt onderzoeksgebied, omdat het door geografische ligging en eigen culturele traditie een vrij sterke eenheid vormt, zeker in de tijd tot ca. 1800, toen het nog een grote mate van gewestelijke autonomie binnen de Republiek bezat en bovendien over een eigen universiteit beschikte. Het is als onderzoeksgebied klein genoeg om zonder veel mankracht bewerkt te kunnen worden en groot genoeg om allerlei aspecten van boekbezit te differentiëren naar stand, beroep of opleiding. Naast de wens om een belangrijk aspect van de cultuur van een samenleving te onderzoeken waren er ook overwegingen van boekhistorische en biografische aard, zoals de receptie van bepaalde boeken en het boekbezit van bepaalde personen.

Plaats van het onderzoek in boekhistorisch verband

Het gebruik van inventarissen en lijsten van particulier boekbezit voor het onderzoek van allerlei aspecten van de cultuurgeschiedenis, heeft een lange traditie. Labarre (1969) laat zijn overzicht in 1843 met Leroux de Lincy

beginnen. Een overzicht van wat er in de Nederlanden aan gedaan is hopen Van Selm en De Kooker binnenkort te kunnen publiceren.¹ Adam (1990) bespreekt in een uitvoerig overzichtsartikel de studies van de laatste jaren over de zeventiende en achttiende eeuw uit het Duitse taalgebied.

Mijn belangstelling voor het onderwerp werd gewekt en gestimuleerd door publicaties van Postma (bijv. 1955, 26-31), Faber (in Gerbenzon 1960, XIV-XVI) en De Vries (1974, 219; 1975, 222), die boekinventarissen hebben gebruikt voor hun onderzoek van de (Friese) plattelandscultuur in de Nieuwe Tijd, alsmede door de aanwezigheid van dergelijke inventarissen van Gysbert Japix (1666) en diens vader (1644), onder meer beschreven door Galama (1953 en 1963). Later leerde ik Feenstra (1960) kennen, die mede inventarisaties uit Leeuwarden gebruikte voor zijn rechtshistorisch onderzoek.

Meer in het bijzonder sluit het Akademyproject aan bij in tijd en plaats breed opgezet onderzoek. Labarre (1969) noemt als eersten die meer boekinventarissen van een bepaalde stand of landstreek tegelijk onderzochten, Kohfeldt (1906), Schottenloher (1907) en Mornet (1910). Tot de recente publicaties over boekbezit in een bepaald geografisch gebied behoort het werk van Labarre zelf, *Le livre dans la vie Amiénoise du Seizième* (Leuven 1971) en de studie van Peter Clark, "The Ownership of Books in England 1560-1640: The Example of Some Kentish Townsfolk", in Stone (1976, 96-111). Een breed opgezet onderzoek op basis van 91 zestiende-eeuwse inventarissen uit Kitzingen in Duitsland, dat Weyrauch (1981) aankondigde, is voorlopig onderbroken.²

Onder de talloze publicaties van afzonderlijke bibliotheken, verspreid vooral in tijdschriften als *Het Boek* in Nederland, steekt *Books in Cambridge Inventories* van Leedham-Green (1986) door omvang en voorbeeldige bewerking eenzaam af. Zij publiceerde daarin de tweehonderd bewaard gebleven boekinventarissen van leden van de universiteitsgemeenschap in Cambridge (meest studenten) uit de jaren 1535-1760 (slechts elf zijn van na 1610) en voegde er een alfabetisch geordend deel met identificaties van titels aan toe.³ Van Selm en Hofland verzamelen en verfilmen sinds een aantal jaren de gedrukte (veiling-)catalogi van particulier boekbezit in Nederland uit de jaren 1599 (toen de eerste verscheen) tot 1801. Een deel ervan is inmiddels in de vorm van microfiches door IDC te Leiden in de handel gebracht (Van Selm 1990).

1. *Boekcultuur in de Lage Landen 1500-1800*. Het bibliografisch deel is nagenoeg afgesloten, de inleiding moet nog geschreven worden. Ik dank de samenstellers voor de toestemming de kopij te mogen inzien.

2. Mededeling van dr. E. Weyrauch (Wolfenbüttel) aan de auteur (1990).

3. Thans werkt ze aan de publicatie van vier Engelse boekinventarissen uit de jaren 1581-1644, die als eerste deel van PLRE (Private Libraries in Renaissance England) onder redactie van R. J. Fehrenbach staat te verschijnen (Leedham-Green, 1990).

Bronnen

Van de 1324 tot nu toe verzamelde opgaven van vóór 1701 komen 1238 uit boedelinventarisaties in de rechterlijke archieven van steden en grietenijen. De overgrote meerderheid is in de weesboeken en de inventarisatieboeken te vinden, enkele staan opgetekend in reces- en hypotheekboeken. Soms zijn er ook boelgoedsboeken en eenmaal — Franeker HH — is er een portefeuille met louter boekinventarisaties. De meeste rechterlijke archieven lopen door tot 1810, de vroegste beginnen rond 1535.

Vóór het jaar 1601 zijn ze nagenoeg de enige bron, want gedrukte catalogi van voor die tijd ontbreken.⁴ Wel zijn er uit de zestiende eeuw nog zes opgaven uit andere archieven bekend, zoals van kerken en (adelijke) families. In de zeventiende eeuw worden voor de grootste collecties de gedrukte catalogi de belangrijkste bron. Er zijn thans 31 van particuliere verzamelingen bekend en twee van fonds- of winkelvoorraden van boekverkopers.⁵ Vijf van de 31 heb ik nog niet gezien, de andere bevatten op één uitzondering met 213 titels na, steeds meer dan vierhonderd titels. Toch zijn er daarnaast nog gegevens over acht particuliere verzamelingen uit dezelfde eeuw met meer dan vierhonderd titels alleen in handschrift overgeleverd, waaronder drie met meer dan duizend. Aan het eind van de eeuw loopt het aantal inventarissen in de rechterlijke archieven snel terug, en daarmee ook het aantal boekenlijsten. De meeste boekinventarissen stammen uit de jaren 1651-1680, toen er elk decennium meer dan honderd — van 1661 tot 1670 zelfs meer dan tweehonderd — van werden opgemaakt. In de andere decennia varieert het aantal tussen 64 en 97, maar tussen 1691 en 1700 zijn er nog slechts 48 en uit de hele achttiende eeuw zelfs nog maar ruim 80 in totaal. Zo zou nog kunnen blijken dat er uit die eeuw mogelijk meer gedrukte catalogi bewaard zijn dan archivalische inventarisaties. Onderzoek van de samenleving als geheel is dan niet langer mogelijk.

Volledigheid van de verzameling

Afgezien van enkele mogelijke aanvullingen uit recesboeken en — voor wat de zeventiende eeuw betreft bovendien — van een aantal toevoegingen van lijsten met vijf of meer delen, lijkt het archivalische materiaal compleet bijeen te zijn gebracht. Bij de gedrukte catalogi is dat zeker niet het geval. Die uit de achttiende eeuw zijn nog niet verzameld of geïnven-

4. De eerste gedrukte catalogus van boekbezit in Friesland is — voorzover bekend — de catalogus van de Franeker academiebibliotheek uit 1601, waarvan het bestaan tot nog toe alleen uit de literatuur bekend is. De oudst bekende particuliere veilingcatalogus uit Friesland is van Johannes Fungerus uit 1613.

5. Ik dank mijn kennis van het bestaan van de gedrukte catalogi bijna geheel aan opgaven van Bert van Selm en Everhard Hofland (RUL).

tariseerd, maar van lang niet alle die Wumkes uit advertenties in de Leeuwarder Courant (sinds 1752) vermeldt, zijn exemplaren bekend. Minder impressionistisch is het beeld van de zeventiende eeuw. Van de 54 gedrukte catalogi van particulieren (onder wie ook boekverkopers) uit die eeuw zijn twintig (dankzij het apparaat-Hellinga) alleen uit advertenties bekend. Rekent men vanaf 1666, uit welk jaar de eerste Friese catalogus in het apparaat-Hellinga (zie beneden) zit, dan is slechts de helft (19 van de 39) van het aantal waarvan het bestaan op enigerlei wijze bekend is, ook inderdaad overgeleverd. In werkelijkheid zouden het er echter nog wel eens veel minder kunnen zijn. Het is namelijk opmerkelijk dat negen van de negentien wel overgeleverde catalogi in de advertenties ontbreken. Kennelijk zijn er meer veilingen geweest dan waarmee geadverteerd werd. Om een indruk te krijgen van de volledigheid is men derhalve aangewezen op het opsporen van bewaarde exemplaren, en dat is niet eenvoudig. Van de 33 gedrukte catalogi waarvan een exemplaar is overgeleverd, bevindt er zich slechts één in ons land (UB Leiden). De meeste heeft de BN te Parijs, maar daar ontbreken exemplaren van catalogi die alleen uit Wolfenbüttel (HAB), Kopenhagen (KB), Rome (Bibl. Angelica) en Oxford (Bodleian Library) bekend zijn. Vele bibliotheken zijn nog niet onderzocht (cf. Van Selm 1990).⁶

Aard en omvang van het materiaal

Er bestaat geen overzicht van de bewaard gebleven inventarissen van boekbezit in Nederland. Aan de samenstelling ervan wordt — behoudens de gedrukte catalogi, zojuist genoemd — ook niet gewerkt. Wel is er in de jaren 1961-1966 onder leiding van W.Gs. Hellinga (UvA) een begin mee gemaakt. In het apparaat-Hellinga, thans opgenomen in de UBA, zijn uit de vakliteratuur vermeldingen van archivalisch overgeleverde lijsten opgenomen, alsmede gedrukte catalogi die bij bibliotheekonderzoek — ook in het buitenland — voor de dag kwamen en verder opgaven van veilingen uit advertenties in de *Oprechte Haerlemse Courant* en de *Amsterdamsche Courant*. Voor de tijd tot 1601 geeft Feenstra (1960) de meest recente inventarisatie. Hij komt op basis van vermeldingen in vakliteratuur en enkele aanvullingen uit de gemeente-archieven van Leiden en Leeuwarden op 56, waarvan 39 uit de zestiende eeuw. Daarbij zijn niet inbegrepen de betrekkelijk talrijk bewaard gebleven boekenlijsten die na de publicatie van een *Index librorum prohibitorum* werden opgemaakt, in

6. Van de achttiende-eeuwse catalogi zijn er juist veel in Nederlandse bibliotheken. Het verschil hangt ongetwijfeld — afgezien van mogelijke andere factoren — samen met het internationale, overwegend Latijnse karakter van de zeventiende-eeuwse catalogi tegenover het meer nationale, Nederlandse van de achttiende-eeuwse.

het bijzonder in de jaren 1568-1570. In het apparaat-Van Selm/Hofland (1599-1801) zitten op het ogenblik een 1300 catalogi van voor 1701 en een kleine tweeduizend uit de achttiende eeuw.

In de Friese verzameling zijn thans 1324 opgaven van boekbezit van vóór 1701 opgenomen. De oudste is van ca. 1545. Tot 1601 zijn alle boekvermeldingen uit inventarisaties verzameld, ook als het om slechts één boek gaat, uit de zeventiende eeuw zijn opgaven met minder dan vijf titels of delen buiten beschouwing gelaten. Helemaal afgesloten is het verzamelen nog niet. Uit de recesboeken, die nog voor een deel gedaan moeten worden, zouden nog enkele aanvullingen kunnen komen, die het totaal van de zestiende eeuw, dat nu 295 is, op ca. 300 zouden kunnen brengen. Bij de 1029 uit de zeventiende eeuw komen waarschijnlijk wat meer, omdat die ook nog aangevuld moeten worden met een aantal kleine opgaven die minder dan vijf titels, maar wel vijf of meer delen bevatten.

Wat de aard van de 1324 boekinventarisaties betreft, kan worden gezegd dat ze bijna allemaal van particuliere eigenaren zijn. Van een vijftiental (allemaal uit de eerste decennia van de zeventiende eeuw) is niet zonder meer duidelijk of het privécollecties zijn, omdat ze verkocht werden door en op naam van veilinghouders. Tien à vijftien zijn fonds- of vaker winkelvoorraden en evenveel zijn opgaven van "publiek" bezit, als van de Franeker academie, het Hof van Friesland, een kerk of een stad.⁷

Representativiteit

Hiervoor is al opgemerkt dat er aan de volledigheid van het materiaal voorzover het althans de gedrukte catalogi betreft nogal het een en ander ontbreekt. Iets anders is het of het materiaal, zelfs al zou alles bekend zijn wat overgeleverd is, wel representatief is, of met andere woorden uit de wel bewaard gebleven inventarisaties een verantwoord beeld valt af te leiden van het boekbezit in het algemeen, ook van die eigenaren van wier bezit geen inventaris of catalogus werd opgemaakt. Daar is wel iets over te zeggen. Men zou bijvoorbeeld van bepaalde, vrij nauwkeurig in kaart te brengen standen en beroepen, zoals de adel of de predikanten, na kunnen gaan hoeveel inventarissen er ongeveer zouden kunnen zijn en hoeveel er feitelijk zijn. Moeilijker is het om een idee te krijgen van de representativiteit van het materiaal ten aanzien van een bevolkingsgroep als de plattelanders, omdat daarvan immers voor 1700 de omvang slechts zeer

7. Van het bezit van een stad is slechts één opgave bekend en dan nog maar van een drietal boeken daaruit. Hoe gering ook, de opgave is toch van uitzonderlijk belang, omdat het gaat om drie Oudfriese rechtscodices (waarvan één in druk, de bekende incunabel). De stad Leeuwarden leende ze in 1599 aan de toenmalige landshistoriëschrijver Bernardus Furmerius.

onvolledig en globaal bekend is. Toch zou ik er iets van willen zeggen op grond van wat mij over het dorp Bozum bekend is. De bronnen voor boekbezit in Bozum zijn de weesboeken van Baarderadeel. Die zijn overgeleverd vanaf 1586, zij het tot 1661 met hiaten. Van 1586 tot 1651 zijn er achttien inventarissen opgemaakt, van 1651 tot 1701 twaalf. In de 65 jaar van 1586 tot 1651 ontbreken de weesboeken over 39 jaren, in de volgende vijftig jaar over drie. In de eerste periode zou het aantal inventarisaties daarom op 45 gesteld kunnen worden, in de tweede op dertien. Het aantal gezinnen is in de eerste periode ongeveer tachtig (1574 73, 1600 78 of meer, 1640 85), in de tweede ongeveer negentig (1672 94, 1714 84; Breuker 1982, 67). Stelt men een generatie op 25 jaar, dan moet voor de jaren 1586-1651 met tweehonderd inventarisaties gerekend worden, en voor de tijd van 1651-1700 met 180. Dat betekent dat in de eerste periode het aantal opgemaakte inventarisaties 1 op 4½ is en in de tweede 1 op 14. De gegevens tot 1651 zijn dus veel meer representatief dan die van later.

Daar komt nog bij dat de oudere inventarissen ook nog wel eens vollediger zouden kunnen zijn. In Bozum worden tot 1701 alleen in twee inventarissen uit 1586 — het eerste jaar waaruit ze zijn overgeleverd — boeken vermeld. In het algemeen geldt dat alleen waardevolle boeken werden genoteerd. Als ongebonden boeken en boekjes nog wel eens worden genoemd, is dat in termen van "etlijke", of "enighe", of "een tonne met oude bucken". Het materiaal leent zich derhalve nauwelijks voor de reconstructie van het boekbezit van hen die alleen of in hoofdzaak slechts ongebonden boekjes bezaten.⁸

Opzet van de uitgave van Fries boekbezit van vóór 1601

Naast de hiervoor genoemde 295 inventarissen uit de jaren ca. 1540-1601 worden losse vermeldingen van boeken in testamenten en andere documenten uit de tijd vóór 1551 opgenomen, alsmede titels van boeken (als steeds: inclusief handschriften) die van inwoners van Friesland zijn geweest, bewaarde evenals niet bewaarde exemplaren. Elke opgave krijgt een eigen signatuur van zes cijfers, bestaande uit het jaartal van optekening en een volgnummer van twee cijfers binnen het jaar. In de inleiding op elke opgave worden gegevens opgenomen betreffende de lijst (1. vindplaats; 2. soort; 3. aantal titels; 4. prijzen; 5. varia), de eigenaar (6. naam; 7. woonplaats; 8. beroep en functie; 9. vermogen; 10. opleiding; 11. godsdienst; 12. varia) en eventuele literatuur over lijst of eigenaar (13). De boektitels worden voorzien van een tiendelige cijfercode, bestaande uit

8. Buiten een paar winkelvoorraden zijn ongebonden, eenvoudige boeken en boekjes alleen bekend uit de opgave die Dirck Jansz, de bekende Bildtboer (cf. Faber 1960), er zelf in zijn bewaard gebleven aantekeningen van maakte.

de signatuur van de lijst, en een volgnummer van vier cijfers. Op de letterlijke transcriptie volgt de identificatie, aangevuld met summier gegevens over de auteur en eventuele zeldzaamheid van het werk, alsmede een thematische indeling in de categorieën die gebruikt worden in PLRE.⁹ Registers ontsluiten auteurs (of bij ontbreken de bibliografisch geaccepteerde vorm van het eerste hoofdwoord) en titels (met opgave van boekformaten); plaatsen en jaren van uitgave; drukkers, uitgevers, decoratoren en boekbinders; eigenaren; thema's; lijsten op aantallen titels; lijsten met prijzen en tenslotte eigenaren op beroep, functie en opleiding.

Wanneer de uitgave klaar is, kan worden begonnen met het onderzoek naar de geletterdheid van de Friese bevolking in de vroeg-moderne tijd. Een eerste aanzet vindt men in Hermans (1990), waar één boekenlijst wordt uitgegeven, becommentarieerd en geanalyseerd.

Literatuur

- Adam, Wolfgang, Privatbibliotheken im 17. und 18. Jahrhundert (Fortschrittsbericht 1975-1988), *Internationales Archiv für Sozialgeschichte der deutschen Literatur* 15 (1990) 123-173.
- Breuker, Ph. H., Enkele sociale en demografische aspecten van het dorp Bozum in de zestiende en zeventiende eeuw, *Groniek* nr. 76 (1982) 58-72, 75.
- Feenstra, R., Ouvrages de droit Romain dans les catalogues des anciens Pays-Bas septentrionaux (XIIIe-XVIe siècle), *Ts. voor Rechtsgesch.* 29(1960) 439-530.
- Galama, E., De bibliotheek van Gysbert Japiks, *It Beaken* 15(1953) 53-64, 90-95, 123-126.
- Galama, E. G. A., *De Bibleteek fan Japik Gysberts Holckama*. Leeuwarden 1963.
- Gerbenzon, P. (uitg.), *Het aantekeningenboek van Dirck Jansz. Estrikken* nr. 31. Groningen 1960.
- Hermans, Jos. M. M., Wat lazzen Friezen aan het einde van de Middeleeuwen? Verkenningen rond boekproduktie, boekenbezit en boekengebruik in Westerlauwers Friesland, *De Vrije Fries* 70(1990) 7-38.
- Labarre, Albert, L'étude des bibliothèques privées anciennes, in: Emil van der Vekene (ed.), *Refugium animae bibliothecae. Festschrift für Albert Kolb*. Wiesbaden 1969, 294-302.
- Leedham-Green, E. S., *Books in Cambridge Inventories: Book-lists from Vice-Chancellor's Court Probate Inventories in the Tudor and Stuart Periods* (2 dln.). Cambridge 1986.

9. Met dank aan mevr. dr. E. S. Leedham-Green (Cambridge) voor de mededeling van de in PLRE gebruikte categorieën.

- Leedham-Green, E. S., Private Libraries in Renaissance England, *Bulletin of the Society for Renaissance Studies* 8 (1990).
- Postma, O., *Oer it Fryske libben fan troch'en dei yn 16e en 17e ieu.* Sneek 1955.
- Selm, B. van, Een nieuwe toekomst voor "handelsdrukkerij". De bibliografie van Nederlandse boekhandelscatalogi gedrukt vóór 1801, *Open* 12(1990) 335-339.
- Stone, Lawrence (ed.), *Schooling and Society. Studies in the History of Education.* Baltimore/Londen 1976.
- Vries, Jan de, *The Dutch Rural Economy in the Golden Age, 1500-1700.* New Haven/Londen 1974.
- Vries, Jan de, Peasant demand patterns and economic development: Friesland 1550-1750, in: William N. Parker en Erich Jones (eds.), *European peasants and their markets. Essays in agrarian economic history.* Princeton (N.J.) 1975, 205-238.
- Weyrauch, Erdmann, "Bürger und Bücher". Informationen über ein Arbeitsvorhaben zur Geschichte des Buchbesitzes im 16./17. Jahrhundert, *Wolfenbütteler Barock-Nachrichten* 8(1981) 150-154.

J.A. MOL

**STUDIE EN CARRIÈRES VAN WESTERLAUWERSE
FRIEZEN, 1400-1550:
HET PERSPECTIEF VAN DE TESTAMENTEN**

Het is moeilijk voor deze korte projektbeschrijving een titel te bedenken die geen overspannen verwachtingen wekt. Het woord perspectief suggereert immers zoveel. En testamenten gelden algemeen als rijke, veelzijdige bronnen die veel informatie verschaffen over de persoonlijke materiële en geestelijke zorgen van hun uitvaardigers. Maar werpen zij ook licht op de intellectuele vorming en werkzaamheid van universitair geschoolden? Indien ja, hoeveel en hoe helder?

Wie de laatste wil uit 1540 van mr. Syds Tjaarda, de zelfbewuste grietman van Dantumadeel en leider van de Friese adel in het tweede kwart van de zestiende eeuw, onder ogen krijgt, zal licht in vervoering raken.¹ Mr. Syds demonstreert daarin het grote belang dat hij aan een universitaire scholing hecht, door onder andere te bepalen dat van zijn drie zoons diégene het familiegoed Tjaardastate zal erven, die het geleerdste zal zijn; het oordeel daarover legt hij bij de *doctores juris* van de rechtenfaculteit te Leuven.

Syds Tjaarda was een uitzonderlijk man, met een haast manische neiging om tevoren alles voor zijn familie en kinderen op juridisch sluitende wijze te regelen. Zijn perkamenten testament is bijgevolg buitengewoon omvangrijk en gedetailleerd: er moesten twee schapevellen aan te pas komen om alle bepalingen te noteren. Niet alle testamenten zijn echter zo uitvoerig, en niet alle ook zijn ze afkomstig van intellectuelen als hij. Als zij al gegevens bevatten die in universiteitshistorisch opzicht relevant lijken, dan zijn die toch meestal minder 'hard' en minder direct grijpbaar. Het hangt sterk af van de invalshoek en de vraagstelling van de onderzoeker of zij al dan niet betekenis krijgen.

Voordat verder trefwoordsgewijs een paar onderzoeksmogelijkheden geschetst worden, volgt hier eerst een en ander over de opzet en het doel van het Testamentenproject van de Fryske Akademy. Dit project behelst de

1. Rijksarchief in Friesland, Leeuwarden, Huisarchief Tjaardastate, inv.nr. 29, g.1. Zie over mr. Syds: J. S. Theissen, *Centraal gezag en Friesche vrijheid* (Groningen 1907) 285-300.

wetenschappelijke uitgave van alle overgeleverde testamenten uit Westerland Friesland uit de periode 1400-1550. In totaal gaat het om 181 testamenten, codicillen en andere laatste-wilsbeschikkingen. 12 daarvan zijn in het Latijn gesteld, 54 in het Oudfries en 115 in het Middelnederlands. Afgezien van de Oudfriese, zijn de meeste stukken nooit eerder gepubliceerd. Een aantal is nog beschikbaar in het origineel maar het merendeel is slechts in afschrift voorhanden. Bedoeling is uiteraard de uitgave te voorzien van een uitvoerig naamregister en een inleiding waarin de stukken kort naar vorm en inhoud worden besproken en tevens hun betekenis voor de sociale geschiedenis, kerkgeschiedenis, mentaliteits- en rechtsgeschiedenis wordt geschetst. De stukken zijn inmiddels alle verzameld en getranscribeerd. Er wordt naar gestreefd de publicatie in 1994 persklaar te hebben.

Belangrijk voor de zeggingskracht van de verzameling als geheel zijn de opbouw in de tijd, de sociale achtergrond van de uitvaardigers, en de geografische spreiding van de stukken.² Wat het eerste betreft, moet gemeld worden dat de meeste stukken van na 1450 stammen. Uitgesplitst per kwart eeuw telt de verzameling achtereenvolgens over de periode 1401-1425 5, van 1426-1450 3, van 1451-1475 18, van 1476-1500 26, van 1501-1525 47, en van 1526-1550 82 stukken. De nadruk ligt dus sterk op de tijd na de eeuwwisseling.

Het is zonneklaar is dat de uitvaardigers geen doorsnee-Friezen waren. Uit hun namen en de omschrijving van hun bezit is op te maken dat het in de meeste gevallen gaat om personen uit de hogere lagen van de samenleving: hoofdelingen (adel), rijke eigenerfden, welgestelde burgers en een enkele pachter of ambachtsman. Verder zijn veertien testamenten afkomstig van geestelijken, die allen in de eerste drie groepen ondergebracht kunnen worden. Dat de middengroepen relatief slecht, en de laagste maatschappelijke klassen helemaal niet vertegenwoordigd zijn, laat zich verstaan: wie weinig bezit kan ook weinig nalaten. Nu was testeren ook voor eenvoudige dorpelingen en kleine burgers wel gebruikelijk in de 16de eeuw, maar van de notariële en parochiearchieven waarin hun stukken gewoonlijk aangetroffen worden, is voor Friesland amper iets bewaard gebleven. Met de familie-archieven ligt dat anders. Diverse adellijke Friese families hebben een archief nagelaten met bestanddelen uit de Late Middeleeuwen. Veel testamenten zijn daaruit afkomstig. Voor het overige zijn ze meest overgeleverd in de archieven van kloosters, gast-

2. Over de waarde van de Friese testamenten als historische bron, zie: J. A. Mol, 'Friezen en het hiernamaals. Zieleheilsbeschikkingen ten gunste van kerken, kloosters en armen in testamenten uit Friesland, 1400-1580', in: *In de schaduw van de eeuwigheid. Tien studies over religie en samenleving in laatmiddeleeuws Nederland*, N. Lettinck en J. J. van Moolenbroek ed. (Utrecht 1986) 28-64, 258-267.

en weeshuizen; van religieuze en sociale instellingen dus die optraden als ontvangers van devotionele gaven. In het algemeen betreft het stukken die de overdracht van veel en ook waardevol goed regelen, die voor de erfopvolgers lang hun waarde als rechtstitel behouden hebben.

De geografische herkomst der testamenten hangt nauw samen met de sociale achtergrond van hun uitvaardigers. We beschikken vooral over documenten uit de dorpen en steden in het kleigebied: vanouds het rijkste, dichtstbevolkte en meest ontwikkelde deel van Friesland. Hier hadden de hoofdelingen hun bezittingen en hier ook probeerde het stedelijk patriciaat zijn kapitaal te beleggen. In de loop van de afgebakende periode trad er overigens een verschuiving op van het platteland naar de stad. Dat heeft onder andere daarmee te maken dat de hoofdelingen gaandeweg hun stinzen in de dorpen verruilden voor comfortabele stads-woningen.

Een en ander betekent dat deze verzameling testamenten een goed inzicht verschaft in de materiële en 'mentale' zorgen van de Friese elite in het laatste kwart van de 15de eeuw en de eerste helft van de 16de eeuw. Ze lijkt zeker representatief te zijn. Wanneer men er vanuit mag gaan dat de Friese studentenpopulatie uit die tijd uit deze elite afkomstig was, dan is daarmee de waarde van de beoogde bronnenuitgave reeds globaal aangegeven. Kwantitatief/statistisch valt er niet veel mee te beginnen, kwalitatief/exemplarisch echter des te meer. Houdt men bij de interpretatie van de bepalingen steeds rekening met de eigenaardigheden van de testateur, zijn herkomst en sociale achtergrond, dan zijn er toch wel enkele meer algemene uitspraken mee te ondersteunen.

Zo blijkt dat de enigszins excentrieke Syds Tjaarda niet de enige geschoolde edelman was die de studiezin van zijn verwanten op min of meer competitieve wijze trachtte aan te moedigen. Reeds eerder, in 1528, stelde de uit een milieu van 'kleine' hoofdelingen afkomstige Leeuwarder jurist dr. Douwe Tetema bij testament twee studiebeurzen in voor de 'geschiktste en geleerdste' nakomelingen van zijn broers en zusters.³ Ook de Bolswarder patriciërszoon en doctor in de beide rechten, Johannes Inthies Sixtinus, die carrière maakte in Oxford en bevriend was met Erasmus, maakte in zijn laatste wil uit 1518 een dergelijke bepaling, zij het niet met betrekking tot de universitaire studie maar ten behoeve van de vooropleiding van twee studenten in Zwolle of Deventer.⁴

Met deze testimonia is meteen het probleem van de studiefinanciering aangeroerd. Als het inderdaad zo is dat het aantal Friese studenten in de

3. Gedateerd op 1 oktober 1528 en gepubliceerd in: *Groot Placaat- en Charterboek van Friesland II*, G. F. thoe Schwartzenberg en Hohenlansberg ed. (Leeuwarden 1783) 548-550.

4. Public Record Office, Londen, B11/19, f. 133-135.

tweede helft van de 15de eeuw en de eerste helft van de 16de eeuw buitenproportioneel hoog was, dan rijst de vraag hoe hun opleiding materieel mogelijk gemaakt werd. Het testament van Johannes Sixtinus is het eerste voor Friesland waarin rechtstreeks sprake is van het instellen van studiebeurzen; of, beter uitgedrukt, het is het eerste waarin dit losgemaakt is uit het geheel van zieleheilsbeschikkingen. Nog anders gezegd: hier is sprake van secularisatie van een studiefinancieringsregeling. Gezien de hoge vlucht die de intellectuele vorming der Friezen al vóór 1518 heeft genomen, kan het niet anders of ook in oudere testamenten moeten door de uitvaardigers studievoorzieningen voor verwanten getroffen zijn; ze zijn daarin echter moeilijk te herkennen omdat ze schuil gaan achter de vrome beschikkingen die tot doel hadden het zielheil der testateurs te bevorderen. Te denken valt hier in het bijzonder aan de instelling van memorieprebenden. Doel daarvan was dat de beneficiant, die in samenspraak met plaatselijke geestelijken en notabelen aangesteld werd uit en door de familie van de stichter, elke week een aantal dodenmissen voor die stichter zou lezen; in de praktijk mocht hij echter vaak studeren en de gebedslast aan een ingehuurd geestelijke overlaten.

Onlangs heeft Paul Trio gepleit voor meer onderzoek naar andere vormen van studiefinanciering buiten deze geestelijke prebenden, die vanouds door de universiteitshistorici als de belangrijkste studiebeurzen werden beschouwd.⁵ Hij doelde daarbij op de zogenaamde 'flying grants' (*bursae volantes*) en op schenkingen uit patronage-overwegingen. Voor Westerlauwers Friesland zijn van die vormen in de testamenten geen sporen te vinden. Wel echter van de instelling van prebenden. Een groot, zoniet het grootste, deel van de vele prebenden voor geestelijken-zonder-zielzorg die in de ca. 360 parochies in Friesland tot stand kwamen, werd in de tweede helft van de 15de eeuw en de eerste twee decennia van de 16de eeuw gesticht. Of hier sprake was van een soort inhaalmanoeuvre ten opzichte van andere gebieden, staat nog nader te bezien. Feit is dat deze particuliere memorie- en studievoorzieningen in deze tijd in Friesland buitengewoon populair werden.

Vrijwel alle nog overgeleverde stichtingsgegevens met betrekking tot zulke prebenden nu zijn voor Friesland in onze verzameling testamenten te vinden. Wie dus onderzoek wil doen naar hun functie als studiebeurzen, bijvoorbeeld door beneficianten en studenten te identificeren, moet de desbetreffende stukken als vertrekpunt nemen.⁶

5. P. Trio, 'Financing of university students in the Middle Ages: a new orientation', in: *History of Universities IV* (Oxford 1984) 1-24.

6. Zulks vergt wel veel tijdrovend genealogisch onderzoek; verg. G. L. Meesters, 'De Petri en Pauliprebinde te Boalsert', *Genealogysk Jierboek* 1990, 36-62.

Vanzelfsprekend zijn in de testamenten nog heel andere gegevens te vinden die in universiteits- en ook rechtshistorisch opzicht van belang kunnen zijn. Zo bevatten ze naar verhouding veel namen van universitair geschoolde geestelijken en juristen onder de getuigen, executeurs-testamentair en notarissen. Namen waarmee althans een deel van de Friese studenten in hun verdere carrière gevolgd kan worden. Verder kan men erin waarnemen hoe het romeinse recht in het Friese rechtsbestel doordrong en hoe het academisch-juridische denken zich uitte in steeds uitgewerkter vormen en clausules. De testamenten maken het ook mogelijk de theorie betreffende de ontwikkeling van het erfrecht met zijn regionale bijzonderheden, te toetsen aan de praktijk.

Ten aanzien van de meeste van deze gegevens en onderzoeksmogelijkheden geldt natuurlijk dat de testamenten geraadpleegd moeten worden naast, en in combinatie met andere bronnen. In die zin kan hun waarde niet anders dan complementair genoemd worden.

G. JENSMA

LOF DER ONMACHT
ENKELE OPMERKINGEN OVER BURGERLIJKE
CULTUUR IN FRIESLAND ROND HET MIDDEN VAN
DE NEGENTIENDE EEUW*

1. Inleiding — Europese beweging

De negentiende eeuw staat bekend als de eeuw van vooruitgang, en van de stoomtrein die deze vooruitgang bracht en tegelijkertijd symboliseerde. De tijdgenoot was ten eerste geïntrigeerd door dit nieuwe vervoermiddel en hij was dit in Friesland al lang voordat de trein vanaf 1863 ook werkelijk 'it bêste lân fan'e ierde' doorkruiste. Het lijkt simpel: vooruitgang, een eenduidige beweging als van een stoomtrein over de rails. Maar wanneer men beter naar deze complexe tijd kijkt en probeert te inventariseren wat er wel niet allemaal in verschillende tempo's van zijn plaats werd gehaald en soms ook weer teruggezet, dan moet de conclusie zijn dat er hier sprake is van de relatieve beweging van tenminste twee treinen die elkaar in volle vaart passeren. Verhoogde mobiliteit zowel in sociaal als in geografisch opzicht, staatsvorming en individualisering, grotere afstand tussen privé-domein en openbare orde, industrialisering, abstrahering van oudere kennispatronen, historisering van het bewustzijn, het zijn — in de abstracte termen van een geschiedschrijving vanuit Europees perspectief — enkele van de belangrijke verworvenheden van deze eeuw. Voor een groot deel in gang gezet of gedragen door wat men indertijd in Nederland wel de "stoomliberalen" noemde.

Eensdeels waren deze processen — in hun samenhang meestal aangeduid als modernisering — uitdrukking van het universalisme van de Verlichting. Golden voor de sociale werkelijkheid niet dezelfde soort van wetten als voor de fysische? En zou daarom niet de geschiedenis uiteinde-

* Dit artikel is een zeer gecomprimeerde, geschematiseerde en geabstraheerde weergave van enkele van de schetsen die eind van dit jaar of begin van het volgende bij de Fryske Akademy in boekvorm zullen verschijnen onder de titel *It reade taske fan Salverda*. Ik weet zeker dat de lezer het me vergeeft dat ik het notenapparaat heb weggelaten als ik vertel dat het tenminste de eerstvolgende drie afleveringen van dit tijdschrift zou vullen.

lijk de gelijkheid brengen en de verbroedering van de volkeren? Waren mensen niet eigenlijk machines?

Maar toen in de negentiende eeuw de machines het aanzien van de wereld veranderden en de implicaties van deze universalistische houding duidelijk werden, toen meenden vele burgers dat deze optimistische denkbeelden eenzijdig waren en stelden ze het probleem aan de orde van de kloof tussen moraal en wetenschap. Dat was allereerst een kwestie van het geprangde gemoed, van het gevoel: wij zijn geen machines, maar mensen met gevoel. Nette burgers zijn wij.

2. Doelgroep en vraagstelling

Tot deze nette burgers behoorden ook de ongeveer honderd Friese schrijvers, intellectuelen en bestuurders met wie ik mij heb beziggehouden. Hoewel zij de werkelijkheid die ze om zich heen waarnamen niet in de abstracte termen vatten die ik hierboven gebruikte, is het beslist opmerkelijk te zien hoe goed velen van hen in de eerste helft van de negentiende eeuw op de hoogte waren van de ontwikkelingen in Europa. Zij deden die kennis op aan de universiteit, uit de krant, op reis en natuurlijk uit al dan niet geleerde boeken en tijdschriften. Bovendien vergeleken ze op grond van de vergaarde kennis de verschillende landen en streken met hun geboorteland Friesland. De conclusies die ze trokken gingen uit van een Europese norm en waren quasi-historisch van aard, dat wil zeggen dat ze steeds vaststelden hoeveel Friesland (of in voorkomende gevallen Nederland) op bepaalde terreinen achterliep en al dan niet aan deze norm voldeed. Een voorbeeld hiervan is de mode, die "ontsproten aan de hersenen van het grote Frankrijk" — Parijs — Friesland steeds met een bepaalde achterstand bereikte. Juist de mode is zo'n goed voorbeeld omdat het tevens — op een misschien onschuldig mentaal terrein — laat zien hoe Rede en Gevoel tegenstrijdige krachten waren. Zelfs de felste Friese 'nationalisten' meenden heel redelijk, dat het voordeel van de mode de verbroedering van de volkeren zou zijn. Bijna in één adem door constateerden ze met spijt in het hart, dat de Friese klederdracht verdween.

Deze Europese normen (de groot-industrie in Engeland is een heel wat minder onschuldig voorbeeld) vormden de achtergrond waartegen zich de negentiende-eeuwse Friese cultuur in eerste instantie gestalte kreeg. Precies die kringen die het best van de Europese cultuur als geheel op de hoogte waren, profileerden zich het eerst als Fries.

Wat voor de verhouding Europa/Friesland gold, dat ging ook op voor de verhouding Nederland/Friesland en voor de verhouding tussen de verschillende plaatsen en de verschillende standen binnen Friesland. Steeds werd er in het ene deel (van de verhouding) een norm gesteld, die met een zekere vertraging en langs vele tussenstations in het andere deel

werd overgenomen. Eén voorbeeldje ter verduidelijking: de Franse mode werd eerder door de grote burgerij in Leeuwarden nagevolgd dan door de winkelmensen in Surhuisterveen. In dit artikel wil ik in enkele grote lijnen schetsen, hoe in Friesland het moderne cultuurgoed werd verbreid om uiteindelijk de vraag te kunnen stellen in hoeverre deze wijze van verbreiding invloed heeft gehad op de inhoud van wat wij tegenwoordig de Friese cultuur noemen.

3. Relatieve stilstand: de economie

Om een goed beeld te kunnen schetsen, moet ik beginnen met de sector waarin Friesland zichzelf het meest gelijk bleef: de economie. Sinds kort beginnen we te vermoeden, dat het antwoord op de vraag waarom de industriële revolutie in Nederland zo lang uitbleef wel eens anders kon luiden dan werd gedacht. Een nieuwe generatie economische historici laat onder andere zien dat de Nederlander tot 1840 het hoogste gemiddelde inkomen *per caput* in West-Europa genoot. Pas toen werd Nederland ingehaald door het geïndustrialiseerde Engeland. Twintig jaar later voerden op de weg naar welvaart de Belgen eenzelfde inhaalmanoeuvre uit. Precies vergelijkend cijfermateriaal hebben we niet tot onze beschikking, wel is bekend dat de periode 1850 tot 1878 in Friesland een ongekende welvaart bracht. Deze kwam tot stand in de 'vroeg-kapitalistische' structuur die sedert lang Friesland kenmerkte. De basis voor deze welvaart was de export van boter — "het Friese goud" — voornamelijk naar Engeland. Zo belangrijk was deze uitvoer, dat er soms over Friesland werd gesproken als een 'voorstad van Londen'.

Tegen de achtergrond van de *indian summer* van deze — dus relatief grote — welvaart, zou men de twijfel die, vooral in de jaren dertig en veertig, Friese bestuurders, intellectuelen toonden als het over industrialisatie ging, kunnen beschouwen als een luxe-artikel. Geïnspireerd door Engelse voorbeelden, redeneerden sommigen zonder al te veel overtuiging, maar heel redelijk dat men de boot zou missen als er geen fabrieken werden geopend, anderen wezen — evenzeer geïnspireerd door Engelse voorbeelden — op de onaanvaardbare gevolgen: een groeiende kloof tussen arm en rijk, revolutiedreiging, partiële vooruitgang (wel economische vooruitgang, maar moreel en verstandelijk achteruitgang). Wellicht bleef de discussie zo vrijblijvend omdat een directe economische noodzaak ontbrak.

Men twijfelde dus, en weifelde, vocht aan en verdedigde, maar ondanks de vele verwijten aan de falende "volksgeest" bleef de introductie van groot-industrie goeddeels uit. Dat was in Nederland het geval en in Friesland in nog veel sterkere mate. Toen in de grote landbouwcrisis van 1878 het handelsstaatje, dat Friesland sedert eeuwen was geweest, met een schok werd opgenomen in de wereldeconomie doordat er plotseling

moest worden geconcurrereerd met Deense boter en Amerikaans graan, bleek ineens de ontoereikendheid van de oude produktiewijze. Het gebied, waarvan vanwege haar rijkdom in 1850 buitenlandse reizigers nog hoog hadden opgegeven, kwam nu eensklaps bekend te staan als 'het arme Friesland', een streek bijna even verpauperd als Ierland, het armste West-Europese land. Zo werd een relatieve stilstand tot een relatieve achterstand.

4. Eenwording en expulsie

Deze economische problematiek is onlosmakelijk verbonden met een ander proces: de politieke en sociaal-culturele eenwording van Nederland. Neemt men dit proces onder de loep, dan is het alsof men een eenrichtingsstraat aftuurt: een eindeloze stoet van uit Friesland vertrekkenden. Men kan jaartallen noemen: 1748: het stadhoudelijk hof verhuist naar Den Haag; 1795: voorlopige inrichting van een nationaal, Nederlands territorium; 1811: opheffing van de universiteit te Franeker; 1815: Koninkrijk der Nederlanden; 1843: opheffing Franeker Atheneum; 1848: grondwet van Thorbecke.

Zo'n lijstje van vertrekdata is verraderlijk, omdat ik er misschien de suggestie mee wek dat er sprake was van een complot, een doelbewuste ontmanteling van Friesland. Een nadere blik leert, dat al deze data afzonderlijk hun soms lange voorgeschiedenis hebben en dat ze samen uitdrukking vormen van de centripetale krachten die vanaf laten we zeggen 1750 werkzaam waren in het Nederlandse territorium.

Het proces van eenwording maakte van Friesland expulsielgebied, land van absenteïsten, exportgebied van onderwijzers, trekarbeiders, landarbeiders die staalarbeiders in de Hoogovens werden, emigranten en intellectuelen. Ieder van deze groepen heeft haar eigen geschiedenis en had haar eigen motieven om Friesland te verlaten. De algemene regel lijkt te zijn dat de in de samenleving hoger geplaatsten eerder (namelijk vanaf ca 1830/1840) vertrokken dan de lagergeplaatsten (ca. 1880/1890) en dat de motieven van de hogergeplaatsten eerder bepaalde machtsaspiraties en van de lagergeplaatsten verbetering van levensomstandigheden waren. De stelling lijkt gerechtvaardigd, dat in deze langdurige processen de Friese samenleving werd afgetopt. De gevolgen waren onder andere kapitaalvlucht en *brain-drain*.

Het absenteïsme van de grootgrondbezitters — 60% van de in het volkslied bezongen Friese grond was niet in bezit van de gebruiker — boog de geldstroom die vanouds van Fries platteland naar Friese stad had gelopen om van datzelfde platteland naar Den Haag of de Gelderse vallei.

De Friese studenten studeerden allang voor de opheffing van de universiteit en het atheneum te Franeker bij voorkeur in Leiden en als het niet anders kon in Utrecht en Groningen. Velen van hen bleven na hun

studie plakken. Slechts de rechterlijke macht, de medische stand en de kerk namen van deze contingenten vertrekkers hun deel terug. De rest was 'brain-drain'.

5. *Geografische beweging in Friesland*

De geschiedschrijving lijkt op de jacht; in ieder geval deze historicus mikt bij voorkeur op wat beweegt. In de moderne historische literatuur heten de bewegers de 'gemobiliseerden'. Zij wezen de weg naar het moderne Nederland en speelden een hoofdrol in de hierboven onder modernisering verstande processen. Men kan deze abstracte processen ook vertalen in een aantal concrete criteria. De gemobiliseerden woonden in steden, lazten kranten, gingen naar school, vervulden militaire dienstplicht, schreven brieven, stonden ingeschreven in kiesregisters, enzovoort.

Op grond van deze en andere criteria kan men een mobilisatienetwerk over de kaart van het negentiende-eeuwse Friesland leggen, waarin de hoofdstad Leeuwarden (als uitvalsbasis) een steeds belangrijker rol speelde, waarin de rol van de kleine steden (voornamelijk Franeker als intellectueel centrum en Harlingen met zijn doopsgezind en zeer rijk koopmanspatriciaat) afnam, waarin sommige vlekken en dorpen (bijvoorbeeld Heerenveen) de oude zuiderzeestadjes verre begonnen te overvleugelen en waarin tenslotte na 1840 het platteland aan een inhaalmanoeuvre begon. De namen van deze plaatsen mag men vergeten, voor de rest van dit verhaal is het zinvol om te onthouden, dat hier sprake was van een geleidelijk voortschrijden van de 'modernisering', omdat er in Friesland sprake was van een geleidelijke overgang tussen hoofdstad, steden, vlekken, hoofddorpen, dorpen, gehuchten en de vlakte. Indicatoren voor dit oprukken zijn onder andere: ledenaantallen van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen (spaarbanken en scholen), aansluiting op verbeterde vervoersmogelijkheden en het verschijnen van naar stand en sekse gestratificeerd onderwijs.

6. *Sociale beweging in Friesland*

Dit laatste brengt ons op die opmerkelijke gerichtheid van de negentiende eeuw op het onderscheid naar standen en rangen. Wat het universalisme van de Verlichting bijvoorbeeld in 1787 en 1795 probeerde te verenigen, dat scheidde de negentiende eeuw weer. Met aandacht en inzet probeerden de machthebbende standen de in de Revolutietijd losgemaakte krachten te beheersen en te sturen.

Voor een goed begrip van de ontwikkeling van de toenmalige samenleving is het nodig een onderscheid te maken tussen de sociale stratificatie, de voortschrijding van de modernisering daarbinnen en tenslotte de sociale mobiliteit.

Een hele generatie historici heeft zijn tanden stukgebeten op het vraagstuk van de sociale stratificatie in de negentiende eeuw. Iedere

dwarsdoorsnede die zij hebben gemaakt, laat hetzelfde zien: een fijnge-laagde pyramide met een smalle top en een heel brede basis. Op grond van bijvoorbeeld vermogensgegevens hebben zij een groot aantal laagjes onderscheiden. Voor mijn betoog is vooral de hogere en de lagere middenstand van belang die zich vlak onder de top van adel en patriciaat en boven de niet-zelfstandige lagere standen bevonden.

Verbindt men deze sociale stratificatie met het proces van voortschrijdende modernisering, dan is de beweging duidelijk. In plaats van op de kaart van Friesland kunnen we de eerdergenoemde mobilisatiecriteria nu ook op deze pyramide toepassen. Uitgezonderd een klein deeltje helemaal aan de top, bestaande uit de oude landadel, zien we hoe dit moderne 'cultuurgoed' langzaam in de pyramide naar beneden zonk. Hoe verder in de tijd, des te meer mensen uit de lagere lagen voldeden er aan onze mobilisatiecriteria.

7. *Friese beweging*

Tot nu toe heb ik een aantal keren het zelfde verhaal verteld. Steeds liep de trein van de modernisering eenzelfde richting uit, van hoog naar laag, van stad naar platteland, van centrum naar periferie. Ik wil het nu hebben over een trein die in ieder geval ogenschijnlijk de andere kant uitging: de trein van de Friese beweging. De rol die de Friese bewegers — "de wachters over de erfenis" — over het algemeen wordt toegedicht, is dat zij de Friese cultuur en dan met name de Friese taal hebben behoed voor verdwijnen. Om te illustreren dat de spoorwegen van de vooruitgang soms ondoorgrondelijker lopen dan men zou vermoeden, wil ik hier de stelling poneren dat Friese bewegers mensen waren die de Friese taal juist tot een verdwijnende taal maakten.

Deze Friese bewegers hoorden tot de gemobiliseerden en dat houdt in dat men ze doorgaans allereerst in de steden aantreft en pas later op het platteland en vervolgens, dat men ze eerder in de hogere dan in de lagere middenstand aantreft. In termen van genootschappen: het in 1827 opgerichte Friesch Genootschap recruteerde haar leden voornamelijk uit de hogere middenstand in de steden; het Frysk Selskip van 1844 richtte zich meer op de lagere middenstand op het platteland. De leden van het Genootschap werden zo gerecruteerd uit een bevolkingsgroep die vanaf ca. 1830 in toenemende mate Friesland verliet. De leden van het Selskip zullen langer zijn gebleven, maar ook zij hoorden tot inmiddels gemobiliseerde groepen, zoals bijvoorbeeld onderwijzers. De Friese beweging was dus een moderne beweging.

Uit deze sociale verschillen vloeiden bepaalde 'inhoudelijke' verschillen voort. De leden van het Friesch genootschap oriënteerden zich vòòr 1848 sterk op Europa. Zij probeerden Friesland in een Europese context te plaatsen, bijvoorbeeld door de Friese taal in te passen in de Europese

taalfamilie. Omdat ze zich tot een Nederlandstalig publiek richtten, was doorgaans het Nederlands hun voertaal. De leden van het Selskip beperkten zich na 1848, toen de eenheidsstaat ook naar de geest voldongen feit was, tot Nederland en zagen Friesland als een provincie van Nederland met een geheel eigen karakter. Hun publiek was Fries. Het Fries dat zij gebruikten en propageerden was echter in toenemende mate een soort van Algemeen Beschaafd Fries dat was 'geabstraheerd' uit de vele plaatselijke dialecten en dat als cultuurtaal uitstekend paste bij mensen die bijvoorbeeld als onderwijzer van dorp naar dorp en van dialect naar dialect trokken.

In deze verschillen wordt zowel de verschillende sociale herkomst van beide groepen als een bepaalde vormgelijkenis goed weerspiegeld. Ongetwijfeld was het blikveld van de leden van het Friesch Genootschap ruimer dan dat van de leden van het Selskip, de grootste overeenkomst tussen beide was daarentegen dat in hun wereldbeeld het beeld van Friesland eenzelfde rol speelde. Voor hen was Friesland de streek en het dorp waaruit ze zelf — in overdrachtelijke zin — al waren vertrokken. Het was het achter hen verdwijnende Friesland dat ze in hun romantische literatuur steeds weer probeerden op te roepen.

Dat er hier sprake was van een constructie en een heel complex van "invented traditions" wordt bijvoorbeeld duidelijk uit de ideematische scheiding die de Friese beweging maakte tussen stad en platteland. Voor de stad als bolwerk van modernisering was in het beeld geen plaats. Deze scheiding stond echter in schril contrast met een aantal reële omstandigheden. Deze gemobiliseerde — men zou ook kunnen zeggen: verstedelijkte — middenstanders moesten goede redenen hebben gehad om de in werkelijkheid geleidelijke overgang tussen platteland en stad zo weg te drukken en om de achttien eeuwen Fries verleden sinds Tacitus als het verleden van dit geïdealiseerde platteland te beschrijven en daarmee voorbij te gaan aan de belangrijke rol die de Friese steden in de tijd van de Republiek hadden gespeeld.

Deze scheiding was ingrijpend. Ze was de verbeelding van het 'verdwijnende' Friesland en gaf vorm aan de negentiende-eeuwse transformatie van het 'handelsstaatje' Friesland tot de agrarische buitenprovincie die Friesland tegenwoordig is.

Ik zou tot slot ter verklaring van het succes van de negentiende-eeuwse Friese beweging drie elkaar aanvullende motieven kort willen aanstippen.

1. Een 'historiografisch' motief. Het negentiende-eeuwse beeld van Friesland was een 'uitvinding', maar een die wel voor de hand lag. De geschiedenis van Friesland leverde materiaal uit een schier onuitputtelijk archief. Niet voor niets benadrukte men zo vaak dat de Friezen van alle Europese volkeren het langst op de zelfde plaats hadden gewoond. Het nieuwe aan dit beeld was niet het materiaal (uitgezonderd de

nodige vervalsingen, zoals bijvoorbeeld het roemruchte Oera Linda Bok) maar de ordening ervan.

2. Een sociaal motief. De bindingen tussen de leden van respectievelijk het Fries Genootschap en het Frysk Selskip waren hoofdzakelijk horizontaal. Dat wil zeggen dat ze uit een zelfde laag van de pyramide van sociale stratificatie kwamen. Veel interessanter zijn echter de verticale bindingen, naar boven en naar beneden. Men zou — een tikkeltje gesimplificeerd — kunnen zeggen, dat in de standenmaatschappij een bepaalde sociale laag steeds een lagere laag vertegenwoordigde tegenover een hogere. Dit principe kan men toepassen op de uit de hogere middenstand afkomstige leden van het Friesch Genootschap. Zij vertegenwoordigden de lagere middenstanden tegenover het centrum van de macht in Den Haag, bijvoorbeeld als Fries lid van de Tweede Kamer. Het is bekend, dat de Friese stemmers tot laat in de negentiende eeuw de voorkeur gaven aan een Friese kandidaat die niet tot eenzelfde partij behoorde boven een kandidaat van elders die misschien met een meer op de belangen van de stemmer toegesneden programma voor de dag kwam. Hetzelfde principe gaat ook op voor de leden van het Frysk Selskip die tegenover de hogere middenstand de lagere standen — de zogenaamde nette armoede — vertegenwoordigden. In zo'n constellatie had een hogere laag dus de onderliggende nodig om ze te kunnen vertegenwoordigen. Om deze bindingen zo sterk mogelijk te maken, zocht men een gemeenschappelijke norm. In beide gevallen was dat de Friese cultuur, zij het dat de Genootschapsleden deze veel algemener formuleerden dan de Selskipsleden en zij het, dat men de onderliggende laag moest 'leren' de Fries te zijn die ze waren.
3. Een 'psychologisch' motief. Niet op veel plaatsen in Europa zal door de voortschrijdende modernisering in de negentiende eeuw een streek zo snel buiten spel zijn gezet als Friesland dat werd. Centripetale krachten binnen het Koninkrijk drongen het naar de periferie, terwijl ook dit Koninkrijk zelf met een ernstige identiteitscrisis kampte. Voor de Friese burgerlijke intellectuelen, schrijvers en bestuurders moet dit proces bijzonder schokkend zijn geweest. Anders dan in sommige andere buitengewesten waar de eenwording leidde tot vaak radicaal liberalisme, brachten deze intellectuelen hun gevoelens liever onder woorden in culturele termen. Hun identiteitscrisis leidde ertoe, dat zij — af en toe op uiterst kritische en daardoor inspirerende wijze — tegenover de redelijkheid van de Verlichting de verlangens en de angsten van de Romantiek plaatsten. Tegenover de uniformiteit, de Franse revolutie en de klassematachappij stelden deze gemobiliseerde vertrekkers de eigendommelijkheid van het Friese volk, de standenmaatschappij en de rust van het platteland waar hun oorsprong lag. Zo geformuleerd kon Friesland en kon het Fries alleen maar verdwijnen.

INTELLECTUELEN IN BEIEREN

Aan de katholieke Universiteit van Eichstätt is de afdeling Geschiedenis enige jaren geleden gestart met een groots opgezet onderzoeksproject naar het scholingsniveau en de opleiding van leerkrachten. Hiervoor wil men onder meer de Beierse intellectuelen in kaart brengen.

Aangezien het Beierse onderzoek zeer nauw aansluit bij het onderzoek naar Friese intellectuelen heb ik de collega's in Eichstätt gevraagd om hun project in enkele lijnen voor te stellen. Er zijn plannen om in de toekomst te gaan samenwerken.

H. de Ridder-Symoens

An der Universität Eichstätt arbeitet ein Team (H. Dickerhof, R.A. Müller, A. Schmid) im Rahmen des Sonderforschungsbereichs 226 "Wissensvermittelnde und wissensorganisierende Literatur" an einer bildungssozialgeschichtlichen und schulhistorischen Untersuchung der Diözesen Bamberg, Eichstätt, Freising und Regensburg vom späten 14. bis zum Ende des 16. Jahrhunderts. Diese Bistümer umgreifen einerseits das herrschaftlich geschlossene, seit 1506 vereinigte bayerische Herzogtum, das katholisch blieb, andererseits den territorial aufgesplitterten fränkischen Raum, der sich überwiegend der Reformation anschloss, sodaß unterschiedliche bildungsgeschichtliche Weichenstellungen der Konfessionen augenfällig werden können.

Ein erster, fundamentaler Arbeitsgang erfaßt an Hand der Hochschulmatrikeln die Universitätsbesucher aus dem Bereich der vier genannten Bistümer¹ und liefert die Grundlagen einer Prosopographie der akademisch Gebildeten. Sie gibt Auskunft über lokale, regionale und konfessio-

1. Aus der Matrikelüberlieferung der deutschen Universitäten ergibt sich das Anfangsdatum der Untersuchung. Zwar lassen sich vorher schon Studenten aus dem Untersuchungsbereich an französischen und italienischen Universitäten nachweisen, aber in der anvisierten statistischen Auswertung können die spärlichen Angaben aus den Akten der Nationen oder aus Rotuli nicht neben die Daten aus den Matrikeln gestellt werden. Hingegen wirkt für den Untersuchungszeitraum das Auslandsstudium erfaßt, weil sich daraus Hinweise auf das Vorrücken in die oberen Fakultäten und auf den sozialen Status dieser Gruppe ergeben.

nelle Faktoren der Universitätswahl, über die "Mobilisierung der Begabtenreserven" (so Rainer Christoph Schwinges) durch Hochschulneugründungen in der Region (Ingolstadt, Dillingen, Altdorf) und liefert Aufschlüsse über den Umfang der "peregrinatio academic", über die Studiendauer und über den "Aufstieg" von den artistischen zu den "oberen" Fachstudien. Die seriellen Quellen erlauben nach Herkunftsorten und Ortstypen differenzierte Frequenzkurven des Universitätsbesuchs im bayerisch-fränkischen Bereich, sodaß gefragt werden kann, ob die "educational revolution", von der Lawrence Stone spricht, hier schon im 15. Jahrhundert mit seiner "Literaturexplosion" oder — wie in England — erst in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts anzusetzen ist.

Ein zweiter Arbeitsgang und ein zweiter Schwerpunkt des Projekts zielt auf die Schulgeschichte der vier Diözesen, die in den Urkunden erst im 14. Jahrhundert und dann nur in großen Intervallen greifbar wird. Ausgehend von den Prämissen, daß Universitätsbesuch in die Regel den Besuch (lateinischen) Grammatik-Unterrichts voraussetzte, daß aber solcher Unterricht zumal in kleinen Städten und Märkten noch nicht "institutionalisiert" war und auch nicht kontinuierlich gegeben worden ist, können Rhythmik und Verdichtung der Immatrikulationen aus einem Ort als Indikatoren für tatsächlich gehaltenen Unterricht und schließlich für seine Verstärkung und Institutionalisierung dienen. Ziel der Untersuchung ist es, die "Bildungsprofile" der unterschiedlichen Siedlungen — Dörfer, Märkte, Zwerg-, Klein-, Mittel- und Großstädte — zu erstellen, das Verkehrslage, Wirtschaft sowie Stellung in der Behörden- und Kirchenstruktur in Anschlag bringt. Visitationsprotokolle, die seit dem späten 15. Jahrhundert vereinzelt (Bistum Eichstätt 1480), im 16. Jahrhundert verdichtet sowohl für den katholischen wie den evangelischen Teil des Untersuchungsgebietes vorliegen und überdies die Schule eigens berücksichtigen, ermöglichen eine flächendeckende Beschreibung und eine Schulkarte. Diese kann auch den volkssprachlichen Unterricht nachweisen, der anscheinend — sieht man von den großen Städten ab — meist im Gefolge der Lateinschule erteilt worden ist.

Eine dritte Fragerichtung sucht unterhalb der bereits erforschten hochrangigen Juristen die akademischen "Schwellenberufe" der Kleriker und der (Latein-)Lehrer statistisch zu beschreiben. Es geht um den wachsenden Umfang der Universitätsstudien dieser Gruppe. Insbesondere sollen die geographische Mobilität und, damit zusammenhängend, die Einkommen der Lehrer und die Verweildauer bei dieser Tätigkeit bzw. ihr "Aufstieg" in kirchliche Pfründen oder städtische und territoriale Ämter nachgezeichnet werden: es geht um Grundzüge einer Geschichte des Lehrstandes, der anscheinend nach einer Phase erstaunlicher geographi-

scher Mobilität im späten 16. Jahrhundert in die Landeskirche und den Territorialstaat eingebunden worden ist.

SAMENVATTINGEN VAN DE LEZINGEN
OP DINSDAG 13 NOVEMBER 1990 GEHOUDEN OP DE
NAJAARSBIJEENKOMST VAN DE NEDERLANDSE
WERKGROEP UNIVERSITEITSGESCHIEDENIS
IN HET JURIDISCH STUDIECENTRUM
"GRAVENSTEEN" TE LEIDEN

MR. C.H. BEZEMER, DE *REPETITIO* ALS METHODE VOOR HET ONDERWIJZEN VAN DE JURIDISCHE *MATERIAE* IN DE MIDDELEEUWEN

De *repetitio* als onderwijsvorm aan de juridische faculteiten in de Middeleeuwen is, in tegenstelling tot de *disputatio*, betrekkelijk onbekend. Hoewel het fenomeen van de repetitor in de tot op heden gehanteerde betekenis in alle faculteiten voorkwam, gaat het bij de onderhavige *repetitio* om een specifiek aan het juridisch onderwijs gebonden methode. Naast de gewone, dagelijkse colleges over delen van de *corpora iuris* van het Romeinse en kanonieke recht, was het gebruikelijk om op gezette tijden een speciaal college te wijden aan één bepaalde *lex* of paragraaf van het *Corpus iuris civilis*: de *repetitio* (ik beperk mij tot het onderwijs in het Romeinse recht). Een andere bijzondere onderwijsvorm was de ook bij theologen en filosofen gebezigde *disputatio*, een argumenteer-oefening op basis van een niet zondermeer oplosbare *casus*. De *repetitio* is jonger dan de *disputatio*. De oorsprong ligt vermoedelijk in de eerste helft van de dertiende eeuw. In die tijd was men er in Bologna toe overgegaan het onderwijs strakker te organiseren. Dit kwam in het bijzonder tot uiting door de zgn. *punctiones*, reglementen waarin bepaald werd hoeveel stof een professor op een bepaald moment van het collegejaar, op straffe van een boete, behandeld moest hebben. Hierdoor was het afgelopen met de vrijheid van de docenten om, tijdens de gewone colleges, bij bepaalde *leges* van het *Corpus iuris* langer stil te staan voor een meer systematische uitweiding over de betreffende

materie. Om niettemin aan de behoefte tot verdieping tegemoet te komen, is waarschijnlijk de *repetitio* ontstaan.¹

De *repetitio* is tot in de zestiende, ja zelfs zeventiende eeuw in zwang geweest. Na de Italiaanse start beleefde zij in de tweede helft van de dertiende eeuw een grote opbloei aan de rechtsschool van Orléans. Over de *repetitiones* uit die tijd zijn wij vrij goed geïnformeerd. Voor de latere eeuwen is het voor dit onderwerp onontbeerlijke handschriftenonderzoek nog nauwelijks van de grond gekomen. De hierna volgende, voorlopige, opmerkingen berusten derhalve deels op gedrukte bronnen. Voordat niettemin enkele tendenzen in de ontwikkelingsgang van de *repetitio* worden aangeduid, is het nodig zich af te vragen welke vragen aan de bronnen gesteld moeten worden. Belangrijke vragen zijn: gaat het om een min of meer officiële optekening (*reportatio*) van een *repetitio* of om een bewerking van de auteur? Wie gaf de *repetitio*, een doctor? een *licentiat*? en ten overstaan van wat voor publiek? Hoeveel *repetitiones* werden per jaar gegeven? Hoe is de opbouw van een *repetitio*? Wat is de *materia*? etc. Overzien we de ontwikkeling van de *repetitio* gedurende vier eeuwen, dan valt de continuïteit op in de behandelde *materiae*. Bepaalde onderwerpen werden steeds weer behandeld door middel van een *repetitio* op een bepaalde *lex*, en vormden zo een "ijzeren" repertoire. Er doen zich echter ook, veelal geleidelijke veranderingen voor. Onmiskenbaar is de steeds grotere omvang van de *repetitio*. Had men in de dertiende eeuw meestal genoeg aan een halve dag, al halverwege de 14e eeuw zijn er *repetitiones* verdeeld over zes dagen. Uit de tweede helft van de 15e eeuw zijn gevallen bekend waarbij twee *repetitiones* het hele onderwijs vormden gedurende een jaar (één 's ochtends, één 's middags). Ze gingen weliswaar over zeer algemene onderwerpen, b.v. testamenten, maar hadden op deze manier de gewone colleges wel teruggedrongen. Vanzelfsprekend nam door deze ontwikkeling ook de frequentie van de *repetitiones* af. Op de structuur van de *repetitio* heeft deze toenemende omvang eigenlijk betrekkelijk weinig invloed gehad. Tot in de 15e eeuw bleef in wezen dezelfde opbouw gehandhaafd, met enige verfijning in de geleiding van de onderdelen. Vanaf ± 1350 zijn er *repetitiones* bekend van *baccalarii*. Bij deze verschuiving moet echter opgepast worden: het kan gaan om *repetitiones pro gradu*.

De uitwassen bij de latere *repetitiones* werden in de 16e eeuw een dankbaar mikpunt voor de kritiek van humanistisch georiënteerde juristen.

1. De oorsprong van de *repetitio* is mogelijk zelfs aan één persoon gebonden, nl. de Bolognese jurist Jacobus Balduini. Zie L. Waelkens, L'Influence de l'Ecole d'Orléans sur la doctrine bolonaise à la fin du XIIIe siècle, in: Houd voet bij stuk, Xenia iuris historiae G. van Dievoet oblata (F. Stevens en D. van den Auweele, red.), Leuven 1990, p. 193-208 (206-207).

Alciatus b.v. constateerde dat "tegenwoordig alle colleges *repetitiones* zijn, zodat slechts zeer weinig *leges* behandeld worden". Hoewel nader onderzoek dringend gewenst is, is het wel duidelijk dat de 16e eeuw een kentering brengt. De *disputatio* als hierboven beschreven was verdwenen om plaats te maken voor een nieuw type *disputatio* dat uit het oogpunt van de *materiae* voortbouwde op de *repetitio*. Daarmee waren de dagen van de *repetitio* geteld. In de 17e eeuw werd b.v. in Leiden een disputatiesysteem gebruikt² waarin veel van de traditioneel aan *repetitiones* gekoppelde *materiae* weer opdoken, zodat opnieuw de oorspronkelijke functie van de *repetitio* vervuld kon worden, nl. systematisering van een betrekkelijk klein gedeelte van de leerstof.

MR. MARGREET AHSMANN, COLLEGIA PUBLICA ET PRIVATA: DUITSE IMPORT IN NEDERLAND ROND 1600?

In het middeleeuwse universitaire onderwijs kende men naast de colleges *repetitiones* en *disputationes*. In de 16e eeuw heeft zich — al dan niet in samenhang met de disputaties — een nieuwe onderwijsvorm ontwikkeld: de zgn. *collegia*, kleine georganiseerde clubs van studenten, die vaak hun eigen reglement hadden. Naast de *collegia disputationum*, die het bekendst zijn, zijn er in deze tijd ook *collegia explicationum* en *examinationum*. In een *collegium disputationum* werd door een beperkt aantal studenten onder leiding van een praeses een thema of een boek — doorgaans een onderdeel van het Corpus iuris — behandeld door hierover gedurende een bepaalde periode regelmatig (bijv. wekelijks) te disputeren. Het te behandelen boek, bijv. de Instituten, werd opgedeeld in een aantal porties die elk een aantal titels daaruit bevatte, waarvan de inhoud in theses werd samengevat. Na afloop, wanneer het gehele boek was bedisputeerd, werden de disputaties (indien gedrukt) vaak gebundeld uitgegeven, zodat men de beschikking kreeg over een doorlopend commentaar op het betreffende onderdeel van het Corpus iuris.

In Franeker is een gedrukt reglement voor een disputeercollegium bekend dat in ieder geval vóór 1591 is opgesteld door de juridisch hoogleraar aldaar, Henricus Schotanus. Het reglement bevat 22 bepalingen met een boetesysteem om te bewerkstelligen dat de bepalingen worden nageleefd. Met de inning van de boetes is de "fiscus" van het collegium belast. De opbrengst moet onder meer besteed worden aan het kopen van boeken

2. Zie R. Feenstra, Jacobus Maestertius (1610-1658), Zijn juridisch onderwijs in Leiden en het Leuvense disputatiesysteem van Gerardus Corselius, in: Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis 50 (1982), p. 297-335.

voor het collegium van rechtenstudenten. Interessant is dat Schotanus hierbij in de marge aantekent dat aan de universiteiten waar hij zelf gestudeerd heeft dezelfde bestemming aan de geïnde boetes wordt gegeven.

In Leiden zijn er in de juridische faculteit sinds de komst van Everard Bronchorst, sinds 1587, collegia georganiseerd, de eerste jaren alleen private (waarover weinig concrete gegevens bestaan) maar sinds 1596 ook publieke, met gedrukte stellingen. Het is de verdienste van Bronchorst geweest dat hij in Leiden beide vormen van collegia heeft geïntroduceerd en dat hij bovendien — in 1597 — een reglement voor de daarbij aan te houden gang van zaken heeft opgesteld. Voorzitter van het collegium is een van de studenten die voor een termijn van zes maanden gekozen wordt; hij wordt met de naam "praetor" aangeduid. De praetor heeft ten dele dezelfde taak als de Franeker fiscus (beheren van de kas); hij wordt bijgestaan door twee assessoren.

Om meer over de oorsprong van deze collegia in Franeker en Leiden te weten te komen, kunnen we ons afvragen of de beide hoogleraren eventueel op hetzelfde voorbeeld hebben teruggegrepen. Schotanus heeft achtereenvolgens in Leuven, Douai en Orléans gestudeerd. Zowel in Leuven als in Douai bestond een *collegium baccalaureorum* dat werd voorgezeten door een "decanus". Deze werd door zijn medestudenten voor een semester gekozen; zijn voornaamste taak was om de disputaties die wekelijks werden gehouden te presideren. Hij werd bijgestaan door een "fiscus". In Orléans is, juist in de periode dat Schotanus er verbleef, door de studenten van de Germaanse natie een collegium opgericht, waarbij aan de hand van een reglement werd gedisputeerd. De functionarissen heten hier "praeses" en "fiscus".

Bronchorst is in tegenstelling tot Schotanus geheel in Duitsland gevormd. In zijn studietijd heeft hij zowel in Keulen als in Marburg met collegia te maken gehad. De leiding van het Keulse collegium iuridicum, dat teruggaat tot de jaren dertig van de 16e eeuw, berustte bij een door de collegae zelf gekozen gepromoveerd jurist (niet een professor), "dictator" genaamd, die werd bijgestaan door een "fiscus" en drie "seniores". De dictator vervulde tevens de rol die in Leiden aan de praeses-hoogleraar toekwam. Naast verschillen zijn er echter ook punten van overeenstemming met de praktijk in Keulen en Marburg enerzijds en Leiden anderzijds.

Concluderend mogen we stellen dat wat Franeker betreft er geen directe Duitse beïnvloeding is, maar dat deze voor Leiden duidelijk aanwezig is. Resteert alleen het probleem of de Duitse collegia — waardoor Leiden geïnspireerd is — niet uiteindelijk teruggaan tot dezelfde bron als het collegium uit Orléans dat in Franeker een rol heeft gespeeld. Het vermoeden bestaat dat dit laatste beïnvloed is door het collegium baccalaureorum

uit Leuven. Het gebruik om in dit collegium te disputeren werd volgens Valerius Andreas in 1503 ingevoerd, maar dan wel aanknopen aan een verloren gegane traditie. Dit zou betekenen dat aldus eerder de dochter (Leuven) de moeder (Keulen) heeft beïnvloed dan de moeder de dochter. De collegia zijn dan uiteindelijk geen verschijnsel van Duitse import, maar van Nederlandse herkomst.

Afbeelding omslag:

Pentekening van de Franeker Akademie, ca 1790, door J. Gardenier Visscher
[foto: K. Osinga, Provinciale Bibliotheek, Leeuwarden]